

Ahmed el-Hamevî'nin Gemide Kılınan Namazın Hükümüne Dair Risâlesi (Çeviri ve Değerlendirme)

Abdülkadir ŞANALMIŞ

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Phd Student, Uludağ University Institute of Social Sciences

Bursa/TÜRKİYE

abdulkadirsanalmis@hotmail.com | orcid.org/0000-0002-6654-0232

Özet

Tarih boyunca fıkıh külliyatına dair çok sayıda metin, şerh, haşiye, ta'lik, muhtasar ve risâle türünde eserler telif edilmiştir. Bu külliyatın önemli bir kesitini teşkil eden risâlelerin büyük bir kısmının yazma halde bulunması ve tahkikli bir şekilde neşredilenlerin ise dilimize tercüme edilmemiş olması ülkemizdeki ilmî çalışmalar açısından büyük bir boşluğun oluşmasına sebebiyet vermektedir. Son yıllarda neşredilme açısından hızlı bir gelişme kaydeden fıkıh risâlelerinin tanıtım ve takdim, tahlil ve değerlendirme, edisyon-kritik ve çeviri çalışmalarının artarak devam etmesi ise sevindirici bir gelişmedir. Fıkıh âlimleri, dinî hayatın en önemli parçası olan namazın mahiyeti, namazda huşû', namazın fazileti, namazda iktidâ ve kırâat meselesi vb. konuları ihtiva eden risâleler telif etmiştir. Osmanlı devri XVI. yüzyıl âlimlerinden Hamevî'nin (ö. 1098/1687) eserlerinin Hanefî fıkıh doktrininin gelişmesinde önemli katkısı olmuştur. Hamevî'nin *ed-Dürrerü's-semîne fi hükmi's-şalât fi's-sefine* adlı eseri risâle yazım geleneğinin kayıp halkalarından birisini teşkil etmektedir. Söz konusu risâle "gemide kılınacak olan namazın sıhhatine" dair bir sorunun cevabı niteliğindedir. İslâm'da en önemli ibadet olan namaza dair bir konunun işlenmesi muhteva açısından risâleyi önemli kılan bir husustur. Zira namazın vücûb ve sıhhat şartları, rükünleri, kılınıp biçimleri, binek üzerinde veya gemide kılınması gibi mekânın niteliğine dair konular her daim Müslümanların gündemini oluşturmuştur.

Risâle, gemide kılınacak olan namazın sıhhati ve cemaatle kılınmasına dair ek bölümü ile birlikte iki kısımdan oluşmaktadır. Risâlenin ana bölümünü gemide namazın

Geliş/Received: 06.06.2022 | **Kabul/Accepted:** 25.11.2022 | **Yayın/Published:** 30.12.2022

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Abdülkadir ŞANALMIŞ | CC BY-NC-ND 4.0 International

kılınması konusu teşkil etse de cemaatle kılınmasına dair ek bölümün işlenmesi ile konu bütünlüğü sağlanmıştır. Çalışmamızın giriş kısmında kısaca müellifin hayatı ve eserleri tanıtıldıktan sonra risâlenin çeviri ve değerlendirilmesi iki başlık altında ele alınmıştır. İlk kısımda çeviri, metne bağlı kalınarak yapılmış; değerlendirme kısmında ise Hamevî'nin sünnet ve sahâbe vurgusu, yaşadığı dönem ve ortama genel bir bakış, müsteftînin sorusu çerçevesinde fetva adabı, risâlenin kaynakları ile risâlede yer alan Hanevî hukukçuların konuya dair görüşleri tahlil edilmiştir. Risâlede mezhep içerisinde yer alan farklı yaklaşımlar tartışılmış ve konu fetvâ açısından sonuçlandırılmıştır. Ayrıca mukaddimede, sünnet ve sahâbe vurgusunun yapılması da dikkate değer verilerdir. Risâlenin konusu, mezhebin muteber kaynakları esas alınarak işlenmiş ve konu bağlamında bazı fıkıh eserlerinde yer alan kapalı ibareler de açıklığa kavuşturulmuştur. Risâlede, ibadetlerde ihtiyata riayet edilmesi, namaz mekânı olarak benzerlikleri bulunan gemi ile bineğin farklı değerlendirilmesi, geminin konumuna göre kılınacak olan namazın hükmünün farklılık arz etmesi, oturarak kılınan namazın sıhhatindeki görüş ayrılığının yalnız geminin seyir halinde söz konusu edilmesi, yer hükmünde kabul edilen sabit durumdaki bir gemide kılınan tüm namazların sahih olacağı, binek hükmünde kabul edilen ve çıkışın mümkün olduğu gemide ise kılınacak olan hiçbir namazın caiz olmayacağı, gemide cemaatle kılınan namazın sıhhati için imam ile muktedi arasındaki iktidâda mekân birliğinin şart olması gibi fikhî hükümler özlü biçimde ele alınmıştır. Bu minvalde İslâm kültür geleneğimizde özelde Hamevî'nin söz konusu risâlesi, genelde ise müsteftîlerin soruları çerçevesinde telif edilen risâleler, araştırmacılara hukuk nosyonunun ve istidlal mantığının kazandırılması açısından büyük önem taşımaktadır. Şüphesiz fıkıh risâleleri yoluyla geçmişten devralınan ilmî mirasımızın sağlıklı bir şekilde anlaşılıp yorumlanması, toplumun ihtiyaçları ve mevcut problemlerin giderilmesi açısından günümüzde fikhî çözümlerin daha verimli bir şekilde yürütülmesini sağlayacaktır. Ayrıca konu özelinde yazılan bu gibi eserler, devrin yapısal tarihi, hukuki alanda yapılan dönemsel çalışmaları ve âlimleri, toplumsal sorunlar ile örf ve âdetlerin aktarılmasında da önemli veriler sunmakta ve günümüze ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Mezhep, Hüküm, Risâle, Hamevî, Gemi, Namaz.

Ahmad al-Hamawi's Treatise On Performing Ritual Prayer On Ship

(Translation and Evaluation)

Summary

Numerous texts, commentaries, annotations, ta'liq (marginal explanatory notes), abridgments and treatises on Islamic jurisprudence have been written throughout history. The fact that most of the treatises are in manuscript form and that those that have been critically edited and published have not been translated into our language, causes

a great gap in scientific studies in our country. It is a pleasing development that the number of studies that introduce and present, analyze and evaluate, critically edit and translate the treatises on Islamic law continues to increase in recent years. Muslim jurists wrote treatises on various subjects of Islamic law such as the nature of prayer, performing prayers in awe, the virtue of prayer, the issues of performing prayers by following an imam and recitation in prayer. The books written by al-Hamawi (d. 1098/1687), one of the scholars of the 16th century of the Ottoman period, made important contributions to the development of the Hanafi legal doctrine. His work titled “al-Durr al-thamina fi ḥukm aṣ-ṣalat fi al-safīna” constitutes one of the missing links of the tradition of treatise writing. The aforementioned treatise is an answer to the question about “the validity of the ritual prayer to be performed on board”. Dealing with a subject related to prayer is also a feature that makes this treatise important in terms of its content. Because, issues related to the conditions of its necessity and its validity, its essential pillars, how to perform it, as well as the issues related to the place where it is performed such as performing it on a mount or on a ship, have always been on the agenda of Muslims.

Al-Hamawi's treatise consists of two parts, one of which is about the validity of the prayer performed on a ship and the other is an addendum about performing the prayer in congregation. Although the main part of the treatise is the one that deals with the issue of performing the prayer on a ship, the integrity of the subject has been ensured by the examining the addendum about performing the prayer in congregation. After briefly introducing the life and works of the author in the introduction of our article, the translation and evaluation of the treatise are dealt with under two sub-sections. In the first part, the treatise has been translated into Turkish; In the evaluation part, al-Hamawi's emphasis on sunnah and companions of the Prophet Muhammad, an overview of the period and environment in which al-Hamawi lived, his etiquette of the issuing fatwas within the framework of the mustafti's question, the sources of the treatise and the views of the Hanafi jurists mentioned in the treatise have been analyzed. Different approaches within the Hanafi school were discussed in the treatise and the subject was concluded in terms of fatwa. In like manner, the emphasis on the sunnah and the companions in the introduction is also a noteworthy point of the treatise. The subject of the treatise has been studied based on the authoritative sources of the Hanafi school, and, certain implicit phrases mentioned in the context of the subject in some Islamic law books have also been clarified. In the treatise, several legal provisions such as the observance of precaution in worship; varying evaluation of the case of ship and the mount which have similarities as the places of prayer; the ruling of ritual prayer performed on a ship would differ depending on the position of the ship; the fact that

varying views on the validity of the ritual prayer performed while sitting was expressed only when it is performed while the ship is cruising; the prayers performed on an anchored ship, which is considered like being on land, would be valid; No prayer would be valid if it is performed on a ship from which it is possible to get off and which is deemed like riding a mount; and the necessity of the unity of space between the imam and the one who follows him for the validity of the congregational prayer on a ship have been concisely dealt with.

In this regard, the aforementioned treatise of Hamawi in particular, and the treatises compiled in relation to the questions of the people in general in Islamic cultural tradition, are of great importance in terms of helping the researchers gain the notion of law and the deduction of legal rulings (istidlal). Undoubtedly, a healthy understanding and interpretation of our scholarly heritage inherited from the past through treatises authored in Islamic law will enable us to find legal solutions productively to the existing problems and meet the needs of the society. In addition, such works written specific legal subjects provide important data on the structural history of the period, works and scholars in a certain period of the legal history, social problems and the transfer of customs and traditions, and shed light on the present.

Keywords: Fiqh, Legal School, Ruling, Treatise, Hamawi, Ship, Salaat.

Giriş

Sözlükte risâle “sözlü veya yazılı mesaj iletme” manasında “elçilik” anlamına gelmektedir. Risâlenin manası zaman içinde makale, inceleme, araştırma gibi kelimeleri karşılayacak şekilde genişlemiş; II. (VIII.) yüzyıldan itibaren ise edebî mektup, ilim, sanat, edebiyat vb. alanlarda tek bir konu üzerinde yapılan araştırma anlamı öne çıkmıştır.¹

Fıkıhın yazıya geçirilmesi sahabe devrine, hatta Hz. Peygamber (s.a.s.) devrine kadar uzanır. Bugünkü manada risâlelerin telifi ise sahabe devrinin sonlarında başlamış ve Emevîler devrinde gelişmiştir.² Emevîler devrinde başlayan fıkıhın tedvini bu dönemde kemiyet ve keyfiyet olarak zirveye ulaştırmıştır. İmam Mâlik’in (ö. 179/795), *el-Muvaţta’ı*, İmam Muhammed’in (ö. 189/805) *el-Mebsûţ*, *el-Âşâr* gibi eserleri, Ebû Yûsuf’un (ö. 182/798) *el-Ĥarâc’ı* ve İmam Şâfî’î’nin (ö. 204/820) *el-Üm* adlı eseri vb. çalışmalar zamanımıza kadar ulaşmış olan kadîm fıkıh eserlerinin bir kısmını teşkil etmektedir.³

¹ Rahmi Er, “Risâle”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/112.

² Hayrettin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 63-64-147; Fuat Sezgin, *Târîhu’t-türâşîl-‘Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hiçâzî (Riyad: İmam Muhammed b. Süüd İslâm Üniversitesi, 1991), 1/3-6.

³ Hayrettin Karaman, “Fıkıh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/16-18.

Fıkıh ilminin normatif karakterli olması aynı zamanda onun yazılı bir metin olmasını icap ettirmektedir. Dolayısıyla fıkıh ilmi metin telifi açısından diğer ilimlerin başında gelir. Bu metinler içerisinde “risâle” olarak adlandırılan belli konu özelinde eserler de bulunmaktadır. Fıkıh ilminde risâle yazma geleneğinde kaleme alınan risâleler ayrıca yaşanan zaman, mekân ve kültüre dair dolaylı ve ikincil bilgiler de içermektedir. Bu açıdan risâleler, fikhî bilginin aktarımında önemli bir rol oynamakla birlikte telif edildikleri döneme ilişkin sosyal, kültürel, hukukî ve ahlâkî alanlarda birer vesika hüviyetinde olmaları bakımından hukuk sosyolojisine de katkı sağlamaktadırlar.⁴

Ahmed el-Hamevî'nin (ö. 1098/1687) çeviri ve değerlendirmesini yaptığımız risâlesinin orijinal ismi, *ed-Dürerü's-semîne fi hükmi's-şalât fi's-sefine*'dir. Risâle, Abdullah Ahmed Muhammed el-Cebûrî tarafından önce *Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*'de, daha sonra fıkıh ve dil konularına dair risâlelerin bir araya getirildiği *Resâ'il fi'l-fikh ve'l-luğa* adlı çalışmanın içinde neşredilmiştir.⁵ Risâle isminin dilimizdeki karşılığı ise *Gemide Kılınan Namazın Hükümüne Dair Kıymetli İnciler*'dir. Risâlenin çeviri ve değerlendirmesinde esas aldığımız baskı ise Meşhûr Hasan Mahmûd Selman'ın tahkik ettiği, 1988 tarihinde Riyad'da Dârü's-Sahâbe yayınevi tarafından neşredilen baskısıdır.⁶

İlk olarak el-Cebûrî riyasetinde 1982 yılında Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî yayınevi tarafından neşredilen bu risâlenin⁷ söz konusu baskısında “Gemide cemaatle kılınan namazın hükümüne dair” ek bölüm bulunmamaktadır. Biz de çalışmamızda konunun bütünlüğünü sağlamak maksadıyla ek bölümü de ihtiva eden ve risâleyi daha kapsamlı bir şekilde tetkik etmiş olan Meşhûr Hasan Mahmûd Selman'ın tahkikini esas aldık. Meşhûr Hasan, Hamevî'nin risâlesini ihtisar gayesine istinaden delillere başvurmaksızın yalnız Hanefî mezhebinin kaynaklarını esas alarak telif ettiğini, bu sebeple gerekli gördüğü bazı yerlerde dipnotta açıklayıcı bilgiler verdiğini belirtir. Ayrıca muhakkik, risâlenin mahtûtaları ve Hamevî'nin hayatı ve eserlerine dair bilgiler ile faydalandığı terâcim eserlerinin çizelgesini de vermiştir.

Ahmed el-Hamevî'ye ait risâleler üzerine yapılan makale düzeyinde çalışmalar şunlardır:

⁴ Sefa Atik, “Hanefî Fakih İbn Nüceym'in Risâleleri Üzerine”, *Diyanet İlmî Dergi* 57/1 (2021), 205-240.

⁵ Mustafa Sinanoğlu, “Hamevî, Ahmed b. Muhammed”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/456-457.

⁶ Ahmed el-Hamevî, *ed-Dürerü's-semîne fi hükmi's-şalât fi's-sefine*, thk. Meşhûr Hasan Mahmud Selman (Riyad: Dârü's-sahâbe, 1988), 1-40.

⁷ Abdullah Ahmed Muhammed el-Cebûrî, *Resâ'il fi'l-fikh ve'l-luğa* (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâm, 1982), 91-103; Risâle, eserde diğer risâleler arasında ikinci sıralamada tahkik edilmiştir.

-Necattin Hanay ve İsmail Bayer'in "Hamevî'nin *İthâfû'l-ekziyâ bi tahkîki mes'eleti 'ismetî'l-enbiyâ* adlı risalesi".⁸

-Yusuf Balta'nın "*Risâletü'l-Hamevî*" de İmam Hamevî'nin Bazı Fıkhî Meselelerle İlgili Değerlendirmeleri".⁹

-Ahmet Gemi'nin "Hamevî'ye Ait Eleştirel Bir Çalışma Örneği: *Risâle fi'n-Nahv*".¹⁰

-Huzeyfe Çeker'in "Ahmed el-Hamevî'nin *Tezhîbü's-sahîfe bi-nusreti'l-İmâm Ebî Hanîfe* Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi".¹¹

Teşpit edebildiğimiz kadarıyla Hamevî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili en mufassal ve müstakil çalışma Salah Muhammed Ebü'l-Hac'ın "İrşâdü'l-Hanevî ilâ ahbâr Ahmed el-Hamevî" adlı makalesidir. Çalışmada Hamevî'nin ismi, nesebi, nispet edildiği beldesi, lakabı, mezhebi, hocaları, öğrencileri, aile fertleri, ifa ettiği vazifeleri, telif ettiği eserleri ve vefatı üzerinde durulmuş; konuyla ilgili bilgi veren terâcim eserleri karşılaştırılarak müellifin hayatına dair en sahih bilgilerin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Ahmed el-Hamevî'nin hayatı ve eserleri aşağıda kısaca ele alınmıştır.

1. Ahmed el-Hamevî'nin Hayatı ve Eserleri

Tam adı Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî (el-Hüseynî) el-Hamevî el-Mısırî'dir. Hamâ asıllı olduğu için Hamevî, Mısır'da yetiştiği için Mısırî nisbeleriyle anılır. Nesebi Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin'in soyuna dayanır. Kahire'de Nüreddin el-Üchûrî, İbn Allân, Şehâbeddin el-Hafâcî, Muhammed b. Ahmed eş-Şevberî, Hasan b. Ammâr eş-Şürünbülâlî, Mansûr b. Abdürrezzâk et-Tûhî, Halîl b. İbrâhim el-Lekânî ve Nüreddin eş-Şebrâmelîsî gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Özellikle Hanevî fıkhında derinleşmiş ve zamanında Hanevî mezhebinin müftüsü olarak görev yapmıştır. Kahire'de Süleymaniye ve Hüseyniye medreselerinde ders vermiştir. Yetiştirdiği talebeler arasında Halil b. Cafer el-Hanevî ile İbnü's-Semmân ed-Dımaşkî, İbrâhim b. Abdurrahman b. Ali ve Muhammed b. Velî el-Hafîd gibi âlimler bulunmaktadır. Torunu Hızır

⁸ Necattin Hanay - İsmail Bayer, "Hamevî'nin İthâfû'l-Ezkiyâ bi Tahkîki Mes'eleti İsmeti'l-Enbiyâ Adlı Risalesi", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4/7 (2017), 155-172.

⁹ Yusuf Balta, "Risâletü'l-Hamevî'de İmam Hamevî'nin Bazı Fıkhî Meselelerle İlgili Değerlendirmeleri", *Usûl: İslam Araştırmaları Dergisi* 33 (2020), 79-101.

¹⁰ Ahmet Gemi, "Hamevî'ye Ait Eleştirel Bir Çalışma Örneği: *Risâle fi'n-Nahv*", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/21 (2018), 585-606.

¹¹ Huzeyfe Çeker, "Ahmed el-Hamevî'nin *Tezhîbü's-sahîfe bi-nusreti'l-İmâm Ebî Hanîfe* Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 4/2 (2021), 1-53.

Efendi Irak'ta kadılık görevinde bulunmuş, *Eşbâh ve'n-nezâ'ir* ile *Vehbâniyye* metnini şerh etmiştir.¹²

Ahmed el-Hamevî'nin eserleri şunlardır:

1. *Ġamzü 'uyûni'l-beşâ'ir 'alâ mehâsini'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*.
2. *Dürerü'l-'ibârât ve ğurerü'l-işârât fi tahkîki me'âni'l-isti'ârât*.
3. *en-Nefehâtü'l-miskiyye fi şinâ'ati'l-fürûsiyye*.
4. *Keşfü'r-remz 'an beyâni (habâye)'l-Kenz*.
5. *Tezhîbü's-şahîfe bi-nuşreti'l-Îmâm Ebî Hanîfe*.
6. *Ĥâşiye 'ale'd-Dürer ve'l-Ġurer*.
7. *Nefehâtü'l-kurb ve'l-ittişâl bi-işbâti't-taşarruf li-evliyâ'illâhi ve'l-kerâmeti ba'de'l-intikâl*.
8. *ed-Dürerü's-şemîne fi hükmi's-şalât fi's-sefine*.¹³

Risâlenin çevirisinde takip edilen yöntemin salt bir tercüme şeklinde olmadığını belirtmeliyiz. Zira klasik metinlerde salt dilsel bir aktarım ile sağlıklı bir çevirinin yapılabilmesi oldukça güçtür. Bu nedenle kaynağa bağlı kalarak metinde parantez içerisinde ve dipnotta bazı açıklamalarda bulunulmuştur.

2. Risâlenin Çevirisi¹⁴

[Risâlenin Yazılış Gayesi]¹⁵

“Yüzerken de dururken de Allah'ın adını anın.”¹⁶

¹² Sinanoğlu, “Hamevî, Ahmed b. Muhammed”, 15/456; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alf b. Fâris ed-Dimaşki Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-ilm, 1396/2002), 1/239; Salah Ebü'l-Hac, *İrşâdü'l-Hanefi ilâ ahbar Ahmed el-Hamevî* (Amman: Merkezi envâri'l-ulemâ'li'd-dirâsât, 2020), 12-20; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin* (Beyrut: Risâle Yayınları, 1993), 2/93.

¹³ Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 321-322; Ebü'l-Hac, *İrşâdü'l-Hanefi*, 12-20; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, 2/94.

¹⁴ el-Hamevî, *ed-Dürerü's-şemîne*, 18-40. Metnin aslında olmamakla beraber risâlenin çevirisinde karışıklığa mahal vermemek için paragrafları numaralandırdık. Gerekli görülen yerlerde risâleyi tahkik eden Meşhûr b. Hasen b. Mahmûd Âli Selman'ın dipnotta vermiş olduğu bilgileri (M.S.) olarak, tarafımızdan verilen dipnot bilgisini ise (A.Ş.) olarak verdik.

¹⁵ Tarafımızdan eklenmiş olan başlıklar köşeli parantez içinde verilmiştir.

¹⁶ Hûd 11/41. Âyetin meali şöyledir: “(Nuh) dedi ki: ‘Gemiye binin! Onun yüzüp gitmesi de, durması da Allah'ın adyladır. Şüphesiz ki Rabbim çok bağışlayan, pek esirgeyendir.’”

1-Denizler ve deryalar kadar nimetlerini bolca ihsan ve ikram eden Rabbimizi hamd ederek, kurtuluşun nihai gemisi Hz. Peygamber'e (s.a.s.), ailesine ve Allah'ın (c.c.) selâmetle desteklediği ve ödüllendirdiği bu kurtuluş gemisinin hizmetkârları olan ashâbına salât-u selâm ederek sözlerime başlarım.

2-Besmele, hamdele ve salveleden sonra... Savaşmanın haram kabul edildiği, - Rabbimizin lütuf hisselerinin döküldüğü- h.1091 senesi muharrem ayının başında tarafıma bir soru iletildi. Allah (c.c.) bu senenin akabinde bizlere her türlü hayrı ihsan eylesin ve her türlü kötülük ve zarardan bizleri muhafaza eylesin.

[Müsteffînin Sorusu]

3-Müsteffînin sorusu şöyledir:

“(Rabbim sizlerden razı olsun)-Bir mükellefin deniz kıyısında bağlı olan sabit bir gemide farz namazı kılmasının hükmü hakkında görüşünüz nedir? Bu gemi karaya oturmamış bir vaziyette, hava da rüzgârsız sakin bir durumdadır. Namazını kılacak olan şahsın da gemiden karaya çıkması mümkün olup, ayrıca bu şahıs kendisine ve malına karşı güven içerisinde. Bu durumda böyle bir gemide kılınan namazlar sahih midir? Yoksa geçersiz midir? Bu hususta açık bir şekilde sahih nakilleri ihtiva eden geniş bir cevabı bana iletiniz.”

4-Soruyu soran kişi cevabın iletilmesinde ısrarcı olmuştur. Sebepleri var eden Allah'tan (c.c.) yardım dileyerek derim ki: İnsanlar ve cinler âleminin âlimi, (İslâm'ın iki aslı/kaynağı olan) Kur'ân ve sünnetin muhakkiki, dinin ve şeriatın muhafızı Ebû'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî (ö. 710/1310) -Allah (c.c.) rahmetinin nurlarını kendisine ihsan eylesin, rahmeti ve rızası ile kendisini korusun- *Kenzü'd-dekâ'ik* adlı eserinde şöyle nakletmiştir:

[Ebû Hanîfe ile İmâmeyn'in Konuyu Değerlendirmeleri]

5-“Bir kişi (karaya çıkabildiği veya ayakta durabildiği halde seyir halindeki) bir gemide mazereti olmaksızın oturarak (farz veya vacip)¹⁷ namazını kılsa Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) göre namazı sahihtir.”

Ancak Kâsânî'nin (ö. 587/1191) *Bedâi'u's-sanâi'*¹⁸ adlı eserinde ifade ettiği üzere bu kişi (imkânı olduğu halde farz namazın rükünlerinden olan kıyâmı yerine getirmede) için kötü bir iş yapmış olur. (Bu sebeple imkânı olan bir kişinin namazını kılmak

¹⁷ Risâlenin haşiyesinde “farz namaz” kaydı vardır. (M.S.)

¹⁸ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mesûd b. Ahmed Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, thk. Ali Muhammed Muavvid (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1986), 1/109. (M.S.)

için gemiden karaya çıkması ve karada ayakta durarak namazını eda etmesi ihtilaftan uzak kalınması açısından daha uygundur.)¹⁹

6-İmâmeyn'in konu hakkındaki görüşü şu şekildedir: “(Gemide mazeret olmaksızın oturarak kılınan namaz) farz namazın yerine geçmez. Ancak bir illete (şer'an özürlü sayılabilecek bir vasfa) dayandırılmak suretiyle kılınan farz namaz bu durumda sahih olur. Çünkü kıyam, namaz kılan kişi için farz kılınmıştır ve buna binaen (bir rükün mazeretsiz) terk edilemez.”

7- Ebû Hanîfe'nin görüşünün delili şudur: “Genellikle gemide yolculuk yapan kişide baş dönmesi olur. Çoğu zaman gerçekleşen bir hâdise kesin bir vakıa gibi kabul edilir. Ancak bu durumda namaz kılan kişinin kıyamda durması daha faziletlidir. İhtilaftan dolayı meydana gelen şüphe bu şekilde giderilebilir. Şayet mümkünse ihtilaflı konuların dışında kalmak daha faziletlidir. Çünkü bu durum kişinin kalbini mutmain kılar.”²⁰

[Kâsım b. Kutluboğa, Merginânî ve İbnü'l-Hümâm'ın Konuyu Değerlendirmeleri]

8-Namaz kılarken gemi yön değiştirdikçe yolcu da kible tarafına döner. Kibleye dönme şartını (meşakkatsiz bir şekilde) yerine getirmeye gücü yeten bir (yolcu), özrü olmadığı sürece bu şartı yerine getirmelidir. (Yani gemide namaz kılan kimse mümkünse kibleye doğru dönmeli ve gemi yön değiştirdikçe kible tarafına dönmelidir). Ancak Kâsım b. Kutluboğa'nın (ö. 879/1474) *en-Nuqâye* şerhinde belirttiği üzere binek üzerinde kılınacak olan namazda kibleye dönme hükmü (gemideki hükmüne nazaran) farklılık arz eder.²¹

9- Merginânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* adlı eserinde geçtiği üzere geminin kıyıda bağlı olmaması (yani seyir halinde olması) durumunda kılınan namazın sıhhatinde ihtilaf vardır. Sahilde bağlı olan bir geminin içerisinde kılınan namaz ise kıyı şeridinde

¹⁹ Paragrafın ilk cümlesi Kâsânî'ye aittir. Parantez içi cümle için ise bk. Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *el-Mebsûṭ* (Beyrut: Dârü'l-mâ'rife, 1989), 2/2; Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî Semerkandî, *Mu'înü'l-ümme 'alâ ma'rifeti'l-vifâk ve'l-hilâf beyne'l-e'imme*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 2008), 1/122. (A.Ş.)

²⁰ İmâmeyn ve Ebû Hanîfe'nin görüşü *el-Hidâye* metni ve *Fethu'l-kadir* şerhinden nakledilmiştir. (M.S.)

²¹ Şöyle ki, binek üzerinde kılınacak olan namazda özrü bulunması durumunda kibleye dönme rüknü düşer. Ayrıca normal durumlarda binek üzerinde nafil namaz kılmak câiz ise de farz namaz kılınmaz. Bilakis binekten inilip kibleye doğru dönülerek namazın kılınması gerekir. Ancak zaruret durumlarında binek üzerinde namaz kılmak câiz görülmüştür. Bk. Yunus Apaydın v.dğr., *İlmihal* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 1/233; Abdurrahmân b. Muhammed b. İvaz el-Cezîrî, *el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, nşr. Mahmud Ömer ed-Dimyâtî (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 2003), 1/187. (A.Ş.) Yolcunun hareket halindeki gemide kıldığı namazda gücü nispetinde kibleye dönmesi gerektiği hususunda ittifak vardır. Ancak kibleye yönelmeye muktedir değilse güç yetirebildiği tarafa yönelip namazını kılar. Bunu yapamadığı takdirde secde etme zorunluluğu da düşer. (M.S.)

kılınan namaz gibi sahihtir. İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) ise *Fethu'l-kadîr*'de şöyle demiştir: “Namazın sahih olması yalnız sahile bağlı olan gemi ile kayıtlanmıştır. Ancak denizin derinliklerinde, şiddetli rüzgârın sevk ettiği gemi, seyir halinde gibi kabul edilir. Denizin derin noktasında olmayıp kuvvetli bir rüzgâr ile savrulmayan gemi ise durağan olarak kabul edilir.”

[İbn Nüceym, Zeynüddin Haydar b. Kâsım, Burhânüddîn el-Buhârî ve Kâsânî'nin Konuyu Değerlendirmeleri]

10-İbn Nüceym (ö. 970/1563), *el-Bahrü'r-râ'ik*'te şöyle demiştir: “*el-Hidâye*, *en-Nihâye*²² ve *el-İhtiyâr* adlı eserlerin zahirinden anlaşılan şudur: Sahilde bağlı olan gemide kılınan namaz mutlak olarak caizdir. Yani kıyam halinde olmak kaydıyla mutlak olarak kılınan namazın caiz olması, geminin sabit bir durumda olup olmaması ve gemiden çıkışın mümkün olup olmaması gibi hallerde fark etmeksizin her halükarda kılınan namazın sahih olması anlamındadır.”

11-Zeynüddin Haydar b. Kâsım'ın (ö. 701/1301) *el-İzâh* adlı eserinde ise konu şöyle aktarılmaktadır: “Şayet kıyıda karaya sabit bir durumda olan bir gemide kıyam halinde namaz kılınırsa bu caiz olur. Çünkü bu durumdaki gemi karaya oturduğu ve bulunduğu konuma yerleştiği için yerin hükmünü alır. (Yani böyle bir gemide kılınan namaz karada kılınmış gibi kabul edilir.) Şayet gemi kıyıya bağlı olup karaya oturmamışsa ve gemiden çıkış mümkünse burada namazın kılınması caiz olmaz. Çünkü karaya oturmamış bir yapı binek hükmündedir. Geminin karaya oturması durumu ise bunun hilafıdır. Şüphesiz bu durumdaki bir gemi yere serilmiş bir döşek kabilinden sayılır. Nitekim Burhânüddîn el-Buhârî (ö. 616/1219) *el-Muhtû'ü'l-Burhânî* de ve Kâsânî *Bedâ'u's-sanâ'i* de bu görüşü tercih etmiştir.” *el-İzâh* müellifinin kelamı bitti.

12-Bazı faziletli âlimler şöyle demiştir: “*el-Hidâye* müellifi Mergînânî geminin kıyıya bağlı olmasını mutlak olarak beyan etmiş, karaya oturması gerektiğine dair kaydın başka müelliflerce kayıtlanmışına itimat ederek bu kaydı ayrıca belirtmemiştir. Şu kadar var ki Mergînânî'nin konuya dair kelamı yere sabitlenip sabitlenmeyeceği tafsilatını beyan sadedinde değildir. Bu da büyük âlimlerin dil sürçmesi kabilinden değerlendirilebilir.”

13-Ben derim ki: Muhtemelen Mergînânî'nin kelamından (yani geminin karaya oturması gerektiğine dair kaydı belirtmeksizin yalnız kıyıya bağlı olması gerektiğini

²² Eserin tam ismi ve müellifi belirtilmemiş olsa da *el-Hidâye* ile beraber zikredilmesine binaen yazarın Hüsâmüddîn Hüseyin b. Alî b. Haccâc el-Buhârî es-Siğnâkî ve eserin *en-Nihâye fi şerhi'l-Hidâye* olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Rahmi Yaran, “Siğnâkî”, *TDV Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/164. (A.Ş.)

ifade etmesinden) gerçekleşmiş vakıa ve hadiseler üzerinden benzetme yaptığı anlaşılıyor.²³ Bu hususu düşün.

14-Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) *en-Nuqāye* metni ve Kâsım b. Kutluboğa'nın şerhinde²⁴ “kıyıda bağlı olan bir gemide özürsüz bir şekilde oturarak kılınan namazın caiz olmadığı” aktarılmıştır. Bazı âlimlerin ibarelerinde gemiden “çıkışın mümkün olması” kaydı özellikle vurgulanmıştır. Bu kayda binaen bir mazeret olmadığı takdirde kesinlikle²⁵ gemide namaz kılmanın caiz olmadığı hükmü anlaşılmıştır. Kâsânî de *Bedâi'u's-sanâi*'de bu meseleyi bizim belirttiğimiz gibi sarih bir şekilde açıklamıştır.

15-Kâsânî *Bedâi'u's-sanâi*'de konuyu şöyle açıklamıştır: “Bir gemi ya seyir halinde ya da sabit bir pozisyondadır. Şayet gemi su yüzeyinde durağan bir durumda ise veya karaya oturmuşsa bu durumda o mekândan çıkmak mümkün olsa bile namazın kılınması caizdir. Çünkü karaya oturan gemi yerin hükmünü alır. Bu durumda o mekânda ancak kibleye yönelip kıyam, rükû ve secdeyi yerine getirmek suretiyle kılınan namaz caiz olur. Çünkü böyle bir gemide namaz kılacak olan kişinin namazın erkân ve şartlarını yerine getirmeye gücü vardır. Öyleyse namazın farz olan şartlarını ve rükünlerini yerine getirmelidir. Kıyıya bağlı olsa da karaya oturmamış bir vaziyette bulunan gemiden çıkış imkânı varsa ister oturarak isterse kıyam halinde hiçbir surette namazın kılınması caiz olmaz. Çünkü gemi karaya oturduğunda binek hükmünde kabul edilir.²⁶ İniş imkânı olan bir binekte ise farz namazın kılınması caiz olmaz. Aynı şekilde karaya oturmamış olan gemide de farz namazın kılınmasının caiz olmaması gerekir.”

[Ahmed el-Hamevî'nin Konuyu Değerlendirmesi]

16-Ben derim ki bu meselede (gemi ile binek arasında) kastedilen benzerlik, kıyıya bağlı ve karaya oturmamış olan gemide çıkış imkânı olduğu takdirde eşit bir şekilde farz (vacip) ve nafil namazlardan hiç birisinin sahih olmayacağına dair benzerliktir.

²³ *el-Hidâye* müellifi Mergînânî'nin geminin yere sabitlenmesi gerektiği kaydını getirmemesi böyle bir kaydın gerekli olmadığı sadedinde söylenmemiştir. Bilakis yaşamış olduğu dönemde genelde gemilerin kıyıya yalnız halat vb. aletler ile bağlandığı, zincir/çapa atılarak demirleme usulü ile sabitlenmediği şeklinde anlaşılmalıdır. (A.Ş.)

²⁴ Şerhin orijinal ismi “*Şerhu'n-Nuqāye muhtaşarü'l-Vikāye*” dir. İbn Kutluboğa'nın başlamış olduğu bu şerh, Bircendî tarafından tamamlanmıştır. Bk. Ziriklî, *el-A'âm*, 4/30. (A.Ş.)

²⁵ “Asla caiz olmaz kaydı” ile karaya sabitlenmiş dahi olsa kıyıya bağlı olan gemide çıkış imkânı varsa namazın oturarak veya ayakta hiçbir surette kılınmasının caiz olmadığı kastedilmektedir. (M.S.) Bazı âlimlerin “asla caiz olmaz” ifadelerinin karaya sabitlenmiş olan gemileri de kapsayacak şekilde anlaşılması isabetli değildir; zira Hamevî'nin, Kâsânî'den aktardığı ibarede sabit ve karaya oturmuş olan bir gemide çıkış imkânı olsa bile kılınacak namazın sahih olacağı belirtilmiştir. (A.Ş.)

²⁶ Kâsânî'nin bu ifadelerinden denizin sığ yerine saplanarak geminin hareket edemez bir halde olması kastedilmiyor olmalıdır.

İniş imkânı olan bir binekte ise yalnız farz namazın kılınması caiz olmaz. Karaya oturmamış olan bir gemide farz namazın caiz olmamasını, iniş imkânı olan bir bineğe benzetmek, çıkış imkânının olduğu bir gemide nafile namazın sahih olacağına anlaşılmamasına yol açacağından isabetli olmaz. Nitekim bu meseleyi gerektiği gibi düşünemeyen birtakım araştırmacılar zikri geçen gemide kılınan nafile namazın sahih olacağı şeklinde yanlış bir vehme kapılmışlardır. Hâlbuki binek üzerinde kılınacak olan nafile namazın sahih olması yalnız şehir dışı ile kayıtlıdır.²⁷

17-İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî (ö. 956/1549), *el-İzâh*'da zikri geçen kelâmı aktardıktan sonra *Şerhu Münyeti'l-muşallî* adlı eserinde insanların bu konuda ihmalkâr davrandıklarını ifade etmiştir.

[Sonuç]

18-Bütün bu (görüşlerden) şu sonuç çıkar:

“Hanefî mezhebinin muhakkik²⁸ âlimleri, kıyıya bağlı olup karaya oturmamış olan bir gemiden çıkış mümkünse ve dışarda namazın eda edilme imkânı varsa, bu takdirde farz (vacip) ve nafile namazların hiçbirisinin sahih olmayacağı kanaatindedirler. Her ne kadar soru, farz namaz hakkında sorulmuş olsa da konunun şümüllü cevabı budur.” Doğru yolu gösterecek olan Allah'tır (c.c.), yalnız dayanılıp güvenilecek olan da odur.

Üstadımız olan müellif (Rabbim ömrünü uzun ve onu affeyesin) Seyyid Ahmed b. Muhammed el-Hasenî (el-Hüseynî) el-Hamevî el-Mısrî, kendi kâtibinin mezkûr tarihte eserin üst tarafına (eserin bitiş tarihine dair) not düşüğünü belirtti.²⁹ Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a (c.c.) mahsustur. Allah'ın (c.c.) yardımı ve hüsn-ü tevfiği ile risâlenin (yazımı) tamamlandı. Allah (c.c.) her şeyin en iyisini bilendir.

²⁷ Metinde “salâtü'n-nefli ale'l-bidâye” cümlesinde geçen “bidâye” kelimesi, muhakkik tarafından “dâbbe” kelimesi yerine sehven tahkik edilmiş olmalıdır. (A.Ş.) Cumhur, mutlak olarak tüm yolculuklarda, Mâlikîler ise yalnız farz namazların kısaltıldığı seferilik halindeki nafile namazların binek üzerinde kılınabileceğini belirtmişlerdir. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alf b. Muhammed İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. İbn Bâz v.dğr., (Kahire: Dârü'l-kütübü's-selefiyye, 1433/2015), 2/670. (M.S.)

²⁸ Hanefî istilâhında muhakkik, görüşler ve rivayetler arasında kuvvetli ve zayıf olanı birbirinden ayırabilen ve râcih olan görüşü tespit edip tercihte bulunabilen müteahhir dönem âlimleri için kullanılan bir terimdir. Bk. Abdullah b. Muhammed Molla, *el-Kevâşifü'l-celiyye 'an mustelehâti'l-Hanefiyye* (Ahsâ: Matbaati'l-Ahsâi'l-hadîse, 1425/2004), 44. (A.Ş.)

²⁹ Bu cümle büyük ihtimalle risâlenin müstensihine aittir. (A.Ş.)

[Gemide Cemaatle Kılınan Namazın Hükümüne Dair –EK–]

19-Suğdî (ö. 461/1068), *en-Nütef fi'l-fetâvâ* adlı eserinde şöyle demektedir: “(Mezh hep içerisinde) gemide cemaatle namaz kılan kişinin durumu ile ilgili üç farklı görüş vardır:

a) Yolcu, gemide namazını imam ile birlikte cemaatle kılar. Bu durumda namazı ittifaqla caizdir.

b) Yolcu, namazını başka bir gemideki imama uyararak tamamlar. Bu durumda kılınan namaz, fakihlerin fetvasına göre caiz değildir. Ancak iki geminin birbirine bitişti-rilerek (rampalanmış) olması durumunda kılınan namaz sahih olur. Ebu Abdullah'ın³⁰ (ö. 217/832) fetvasına göre her iki durumda da (gemiler bitişik olsun ya da olmasın) kılınan namaz sahihtir.

c) Gemide bulunan yolcunun sahildeki bir imama uyup namazını eda etmesi fakihlere göre caiz değildir. Çünkü deniz, imam ile cemaat arasındaki iktidâyâ engeldir. Ebu Abdullah'a göre ise bu durumda kılınan namaz sahihtir.”

20-Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]), *el-Mebsût* adlı eserinde şu ifadeler yer verilmiştir: “Aralarında nehir gibi bir alanın bulunması nedeniyle gemide bulunan bir kişinin başka bir gemide bulunan imama uyması caiz olmaz. Ancak gemilerin birbirine bitişik olması durumunda imama uyulması sahih olur. Çünkü bu durumda birbirine bitişik iki geminin kaplama lambripleri (yüzey kısmı) tek bir gemi hükmündedir, aralarında imama iktidâyâ engel bir durum yoktur. Benzer şekilde sahilde bulunan bir kişi ile gemide bulunan bir imam arasında yol veya nehir gibi bir alanın olması durumunda iktidâ caiz olmaz. Güvertede bulunan bir yolcu ise geminin içindeki bir imama uysa, imamdan önde durmamak kaydıyla uyması geçerlidir. Çünkü gemi ev gibi kabul edilir. Evin terasında duran bir kişi, evin içindeki imama uyabilir. Ancak bu durumda imamdan önde durmamalıdır.”³¹

21-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111) (iktidâ mesafesine dair ölçüyü) şöyle aktarmaktadır: “Bir ok atımından³² daha az bir mesafe ile araları açık olan iki gemide bulunan kişilerin birbirlerine uyararak cemaatle namaz kılmaları sahihtir. Ancak gemilerin

³⁰ Muhakkikin tespitine göre Ebu Abdullah adlı zat ile kastedilen Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin önemli öğrencilerinden ve kitaplarının ana râvilerinden biri olan Ebû Hafs Ahmed b. Hafs b. ez-Zibrikân el-İclî el-Buhârî'dir. (M.S.)

³¹ Aynı şekilde sahilde bulunan bir kişinin de arada yol, nehir, deniz vb. engeli varsa, gemideki imama uyması caiz değildir. Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 2/3. (A.Ş.)

³² Bir ok atımı mesafesi (gulve)³² 300-400 arası zirâdır; buna göre 1 gulve = 184,712 metredir. Mehmet Erkal, “Arşın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/411. (A.Ş.)

arasında nehir alanı gibi bir geminin geçeceği bir sahanın olması durumunda iktidâ sahih olmaz.”

22-Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983), *‘Uyûnü'l-mesâ'il* adlı eserinde ise (gemi yolculuğundaki seferilik mesafesi) şöyle aktarılmaktadır: “Hasen b. Ziyâd el-Lü'lüî (ö. 204/819), Ebû Hanîfe'den şu hususu rivayet etmiştir: Gemide kılınacak namaz için sefer mesafesi, orta bir yürüyüşle ve yük hayvanı ile üç günlük bir mesafedir. Yolcu, kara yolculuğunda namazlarını kısalttığı gibi gemi yolculuğunda da kısaltır. Üç günlük yolculuğu seri bir şekilde iki gece veya daha az bir vakitte kat etse de yine de namazlarını kısaltması gerekir”.³³

3. Risâlenin Değerlendirilmesi

Risâlenin değerlendirilmesinde, Hamevî'nin sünnet ve sahâbe vurgusu, yaşadığı döneme ve ortama genel bir bakış, müsteftînin sorusu çerçevesinde fetva adabı, risâlenin kaynakları ile risâlede yer alan Hanefî hukukçuların konuya dair görüşleri ele alınacaktır.

3.1. Hamevî'nin Sünnet ve Sahâbe Vurgusu

Ahmed el-Hamevî, risâlenin mukaddimesine âdet olduğu üzere “besmele”, “hamdele”, ve “salvele” cümleleri ile başlamıştır. Müellif, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ve devamında yakın akrabaları ile sahâbeye salâtü selâmda bulunurken, Hz. Peygamber'i (s.a.s.) kurtuluşun yegâne gemisi, sahâbeyi ise bu kurtuluş gemisinin hizmetkârları olarak nitelendirmiştir. Bu vurgunun son derece ehemmiyeti haiz olduğunu belirtmeliyiz. Zira dinî hükümlerin öğrenilmesinde bilgi kaynakları hiyerarşisindeki tertibe göre sırasıyla Kur'ân, sünnet ve üçüncü sırada sahabe yer almaktadır.³⁴ İslâm ilim geleneğinde Kur'ân'ın sünnet ile sünnetin ise sahâbeyi referans almak suretiyle sahih bir şekilde anlaşılması esastır. Daha açık bir ifadeyle İslâm'ın temel kaynağı olan Kur'ân'ın anlaşılmasında sünnet ve sahabe kilit bir role sahiptir. Bu tertibin korunması, İslâmî ilimler

³³ Ebü'l-Leys İmâmü'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî, *‘Uyûnü'l-mesâ'il*, thk. Selahaddin en-Nâhî (Bağdat: Matbaatü Esad,1966), 1/32. (M.S.) Risâlede yer alan ve Semerkandî'nin *‘Uyûnü'l-mesâ'il* adlı eserindeki bu rivâyete göre Hasen b. Ziyâd el-Lü'lüî'nin, hocası Ebû Hanîfe'den gemide seferilik mesafesi, normal şartlarda üç günlük bir mesafe; hızlı bir şekilde yolculuğun kat edilmesi durumunda ise seferilik mesafesinin, iki gün veya daha az bir zamanı kapsadığı şeklinde aktarılmıştır. *‘Uyûnü'l-mesâ'il*'deki bu bilginin tam olarak seferilik mesafesine dair Hasen b. Ziyâd'ın rivâyetini yansıttığı söylenemez. Zira kendisinden aktarılan muteber seferilik mesafesi, üçüncü günün çoğunluğunu içerecek şekilde merhaleyi kapsamaktadır. Bk. Şevket Kerasnîş el-Elbânî, *Mesâilü'l-imâm Ebî Hanîfe bi rivâyeti'l-Hasen b. Ziyâd el-Lü'lüî* (Beyrut: Dârü'r-risâle, 2018), 430. (A.Ş.)

³⁴ Fıkhnın, Kur'ân ve Sünnet'ten sonra üçüncü kaynağının icmâ olduğu malumdur. Ancak burada vurgulanmak istenen husus, İslâmî ilimler geleneğimizde Kur'ân'ın sünnet ile sünnetin ise sahabe kavli ile açıklanmasına dair rivayet edilmesi gereken sahih yöntemdir.

sistematîğinin ve metodolojisinin de korunması anlamına gelmektedir. Aksi halde dinî hükümlerin sağlıklı bir şekilde anlaşılması (fehmi sahih) mümkün olmayacak; dinin yorumsal anlamda tahrif edilmesinin de yolu açılmış olacaktır. Dolayısıyla kadim ulemanın eserlerinde sünnete ve sahâbe kuşağının belirleyiciliğine vurgu yapılmasının son derece önemli olduğunu belirtmeliyiz. Zira eserin başında kurtuluş yolunun sünnete ve sahâbeye izafe edilmesi, temel nasların yorumlanmasındaki kaynak tertibine, referans alınan kaynakların güvenilirliğine, bilahare zikredilecek olan içtihadı dayalı görüşlerdeki ölçüye ve günümüz problemlerine çözüm üretirken uygulanması gereken sahih yönetime de ışık tutmaktadır.

3.2. Hamevî'nin Yaşadığı Döneme ve Ortama Genel Bir Bakış

Ahmed el-Hamevî'nin memleketi olan Hama şehri, Halep'i Şam'a bağlayan yol üzerindeki önemli bir mevkide Âsi nehrinin kenarında kurulmuş, ziraata dayalı iktisadî bir hayatın merkezi konumundadır. Önemli bir İslâm şehri olan Hama'dan tarihçi İbn Vâsil el-Hamevî (ö. 697/1298), coğrafyacı Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Eyyûbî hânedanına mensup melik, tarihçi ve coğrafyacı Ebû'l-Fidâ' el-Eyyûbî (ö. 732/1331), Kâdikudât Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer (ö. 488/1095) ve Ahmed el-Hamevî gibi birçok âlim ve fakih zatlar çıkmıştır.³⁵ Tarih boyunca çeşitli ilim ve fenlerde ihtisas sahibi olan birçok yönetici, âlim, mutasavvıf, şair, tarihçi, edîb, dilci, fâkih, kâdî, hattat, hatîb, kâtib, zâhid, âbid bu şehirde yetişmiştir.³⁶ Yâkût el-Hamevî, şehrin sözlük anlamını ve coğrafi özelliklerini aktardıktan sonra Hama'dan tanınmış Arap şairi İmruülkays'ın (M. 540) şiirlerine konu olan, sahabeden Hz. Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639) kumandasındaki İslâm ordusu tarafından fethedilen, birçok âlimin kendisine nispet edildiği ve yetiştiği, tarihçesi Câhiliye devrine dayanan kadim bir şehir olarak bahseder.³⁷

Ahmed el-Hamevî aslen Hama'lı olsa da Kahire'de yetişmiş, burada eğitimini tamamlayıp dersler vermiş ve çeşitli eserler kaleme almıştır. el-Hamevî'nin Kahire'de yaşadığı dönem Memlûk hâkimiyetinin son bulduğu ve Osmanlı hakimiyetinin başladığı bir devre tanıklık etmektedir. Osmanlı dönemi Kahire'sinde dinî, sosyal, kültürel ve ticari faaliyetler artmış, şehirde kalkınma ve refah sağlanmış; şehircilik girişimlerini

³⁵ Robert Mantran, "Hama", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/396-398.

³⁶ Ahmed b. İbrahim es-Sabûnî, *Tarîhu Hama* (Kahire: Hindawi Yayınları, 1435/2014), 67-120.

³⁷ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dârü sader, 1397/1993), 2/300-301.

teşkil eden vakıflar, camiler, medreseler, çeşmeler, hamamlar, kervansaraylar ve çarşılar inşa edilmişti.³⁸

Müslümanların gemiler yapıp, tersaneler inşa ettikleri ve kurdukları donanmalar ile caydırıcı deniz gücü oluşturdukları bu dönem Osmanlı devrine tekabül etmektedir. Nitekim XV. yüzyıl Kanûnî Sultan Süleyman zamanında Osmanlı bahriyesi her alanda Avrupa'nın denizci devletlerinden daha üstün bir duruma gelmiş, özellikle Barbaros Hayreddin Paşa, Turgut Reis gibi denizcilerin tecrübelerinden geniş ölçüde faydalanılmış ve neticede Karadeniz'in bir Türk Gölü haline gelmesinden sonra Kızıldeniz ve Akdeniz'de de hâkimiyet sağlanmıştır. XVII. yüzyılın başlarında gemicilikte yeni teknik gelişmelere ayak uydurulamaması neticesinde Venedikliler Akdeniz'de tekrar üstünlüğü sağlamaya başlamıştı. Bir dönem Venedikliler'in Akdeniz'de elde ettikleri üstünlük ellerinden alınmış olsa da bu hâkimiyet kısa sürmüştü; 1770 yılında meydana gelen Çeşme Vakası ile Osmanlı denizciliği kötü bir duruma düşmüştü.³⁹

Görüldüğü gibi Ahmed el-Hamevî'nin yaşadığı dönem, Müslümanların denizcilikte söz sahibi olduğu Osmanlı'nın ikinci dönemine tekabül etmektedir.⁴⁰ Bilindiği üzere gemiler, tarih boyunca genellikle savaş maksadıyla olmak üzere taşımacılık, balıkçılık, iş ve ticaret, farklı coğrafyaları tanıma ve keşfetme, eğitim, bilim ve kültürel faaliyetleri sürdürme çabası, gezme ve seyahat etme vb. amaçlarla bir vasıta olarak kullanılmıştır. Soruyu soran müsteftî de muhtemelen bu amaçlardan birisine mebni olarak yolculuk yapmış olduğu gemide namaz ibadetini nasıl edeceğini ve bunun hükmünü sormuştur. Müftî Ahmed el-Hamevî de, müsteftînin durumu ve konumunu dikkate alarak soruyu cevaplamıştır. Şimdi soruyu soranın belirtmiş olduğu ve dinî sorulara cevap verirken fetva adabı açısından son derece önemli olan bazı prensiplere kısaca değineceğiz.

3.3. Müsteftînin Sorusu Çerçevesinde Fetva Adabı

Fetvâ, sözlükte “bir olayın hükmünü açıklayan cevap” anlamındadır. Terim olarak “fakih bir kişinin sorulan fikhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap, meselenin şer'î çözümü ve beyanı doğrultusunda ortaya koyduğu hüküm” demektir.

³⁸ Andre Raymond, “Kahire”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/175-179.

³⁹ Ali İhsan Gencer, “Bahriye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/501-509.

⁴⁰ İdris Bostan, “Gemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 14/11-12.

Örftte ise “sorulan dinî sorulara müftüler tarafından yazı ile verilen cevap” anlamında kullanılmaktadır.⁴¹

Fetvâda uyulması gereken yöntem dört açıdan değerlendirilebilir. Birincisi, fetvanın başta Kur'an ve Sünnet olmak üzere temel kaynaklara dayanması gerekir. İkincisi, fetvâ verenin alanında uzman ve ehliyet sahibi bir kişi olması gerekmektedir. Üçüncüsü, soruyu soran kişinin doğru ve güvenilir bilgi ile tanıştırılması gerekir. Dördüncüsü ise fetvâlar, sosyal hayat içerisinde cereyan eden problemleri çözebilen kapsayıcı bir özelliğe sahip olmalıdır.⁴²

Risâlenin yazılmasına vesile olan müsteftînin, fetvâ isterken “sahih nakilleri ihtiva eden sarih, geniş ve net” bir cevabın verilmesini talep etmesi dikkate değer bir husustur. Söz konusu müsteftî sorusunda dört şeyi talep etmektedir. Birincisi, belirttiği şartları taşıyan gemide kılınan namazın sahîh mi yoksa batıl mı olacağına dair net bir hükmün verilmesidir. İkincisi, cevabın geniş ve tafsilatlı bir şekilde açıklanmasıdır. Üçüncüsü, fetvâda şaz olan görüşlerin değil, mezhepte tercih edilen sahîh nakillerin aktarılmasıdır. Dördüncüsü ise cevabın müphem bir şekilde bırakılmayıp açık bir şekilde beyan edilmesidir.

Fetvâ vermeye ehil, takvalı, ilim, adalet, mürûet ve istikamet sahibi, güvenilir ve şer'î kaynaklara bağlı olan bir müftînin araştırılması, dinî-hukukî meselelerin hükümlerini öğrenmek isteyen müsteftînin uyması gereken âdâbla ilgili olarak dinen elzem görülmüştür.⁴³ Zira “Eğer bilmiyorsanız ilim sahiplerine sorun.”⁴⁴ âyetinde dolaylı olarak bir konuda bilgi sahibi olmayanların o konunun ehlinde, uzmanlarından sorup öğrenerek doğru bilgi edinmeleri gerektiği belirtilmekte,⁴⁵ “Sizin fetva vermeye en cüretkâr olanınız, cehenneme atılmaya en cesaretli olanınızdır”⁴⁶ vb. rivayetlerde ise İslâmî ilimlerde ihtisas ve liyakat sahibi olmayanların fetvâ görevini üstlenmelerindeki cüretkârlıkları kınanmıştır.

⁴¹ Fahrettin Atar, “Fetvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/486; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 142.

⁴² Zeki Koçak, *Fetvâ Usûlü*, nşr. Fikret Güneş (Erzurum: Zafer Yayınevi, 2020), 22-24.

⁴³ Muhammed Mustafa Zuhayli, *el-Vecîz fi usûlü'l-fıkıh* (Dımaşk: Dârü'l-hayr, 1427/2006), 2/400; Dârü'l-iftâi'l-Mısırî, *Fetavâ Dârü'l-iftâi'l-Mısırî* (Mısır: el-Meclisü'l-alâ li'ş-şuûn-il-İslâmiyye, 1993), 18/380; Muhammed Tevfik Ramazan el-Bûtî, “Usûlü'l-fetvâ eş-şer'iyye ve hasâisuhâ”, *Mecelletü câmi'atı Dimeşk* 25/2 (2009), 689-704.

⁴⁴ el-Enbiyâ 21/7.

⁴⁵ Hayreddin Karaman v.dğr., *Kur'an Yolu Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 3/666-667.

⁴⁶ Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâci'l-'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî, *Feyzü'l-ğadîr şerhu'l-Câmi'i'ş-ğâbir* (Beirut: Darü'l-ma'rife, 1391/1972), 1/158.

Öncelikle müsteftî, “sahih nakillerin” aktarılmasını talep etmektedir. Zira hicri ilk beş asırda naslardan (ictihad) veya mezhebin yerleşik kurallarından hüküm çıkarmak (tahrîc) için müctehid düzeyli bir ehliyete sahip olunması ve bu bilgilerin somut olaya aktarılmasında da aynı düzeyde bir ehliyetin olması gerekli görülmüştür. Fakat ilk beş asırdan sonra fetvâ ile ictihad birbirinden ayrı olarak düşünülmüş ve fetvâ vazifesi sadece müsteftîye mezhebin istikrar bulmuş görüşünü nakletme görevi olarak anlaşılmıştır.⁴⁷

Hanefî mezhebinde sahih olarak kabul edilebilecek görüşlerin tercih edilmesi ve nakledilmesinde usul açısından birtakım kurallar belirlenmiştir. Şöyle ki, ihtilaflı konularda öncelikle Ebû Hanîfe'nin görüşünün uygulanması, rivayet açısından kuvvetli bulunan zâhirü'r-rivâye görüşlerin tercih edilmesi, zayıf görüşlerin ancak zaruri hallerde alınabilmesi, zaman faktörünün dikkate alınması, zamana göre değişebilen meselelerde örfün belirleyici olması, birden fazla görüş ve rivayette ashâbü't-tercîhin görüşünün alınması, mezhep içerisinde muteber eserlerden fetva verilmesi, delilleri ile ispatlanan görüşün tercihe şayan olması vb.⁴⁸ görüşler içerisinde sahih olanın seçilmesine dair usul ve kaideler belirlenmiştir.

Fetvâda açık ve anlaşılır bir dil kullanması, ayrıntıya girerek mutlak cevap vermekten kaçınması, soruyu dikkatlice incelemesi, sabırlı ve anlayışlı olması, soru sorana cevap verirken delilleri zikretmesi müftünün dikkate alması gereken âdâbtandır. Bu nedenle yeterince anlaşılmaması veya yanlış anlaşılmaların olabilmesi şeklinde endişelere binaen fetvanın çok kısa cevap formatında verilmesi uygun görülmemiştir. Müsteftînin ise öncelikle temel görevi başına gelen hâdisenin fetvasını sorup öğrenmektir. Müftü hakkında yeterli araştırma yapması, fetvada bir mezhebe bağlı olması, mutmain olmak için delil istemesi ve müftüye karşı edepli davranması da müsteftînin dikkate alması gereken kurallardandır.⁴⁹

⁴⁷ Ahmet Yaman, *Fetvâ Usûlü ve Âdâbı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 22-23. Nitekim fukahâ tabakası bağlamında h. 4. asra kadarki Hanefî âlimler, ictihad, tahrîc ve tercihe ehil olanlar; 4. Asırdan sonrası ise yalnız tercih ehliyetine sahip olan fakihler şeklinde değerlendirme yapılmıştır. Bk. Orazsahet Orazov, “Hanefî Fıkıh Edebiyatının Tasnifi: Kınalızâde Ali Çelebi'nin Risâle fî Beyâni'l-İstılâhâtü'l-Mütedâvilât fî Kütübü'l-Fıkh Adlı Risalesinin Tahlili, Tahkiki ve Çevirisi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 37 (2021), 365-396.

⁴⁸ Velîyüddin Muhammed Salih Farfur, *el-Fetvâ erkânuha davâbituhâ şurâtuha âdâbuhâ* (Dımeşk: Dârü'l-farfûr, 2010), 265-270; Sadık Eraslan, *Meşihat-i İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye* (Ankara: DİB Yayınları, 2018), 34-36; Muhammed Takî Osmânî, *Usûlu'l-iftâ fî'l-mezhebi'l-Hanefî* (Karaçi: Câmîatü Dârülülûm, 1414/1992), 30-42.

⁴⁹ Fatih Çınar, “İbnü's-Salâh'ın Müftü ve Müsteftînin Uyacağı Âdâb/Kurallar Hakkındaki Görüşleri”, *Mütefekkir Dergisi* 7/14 (2020), 567-581.

Dolayısıyla müsteftî tarafından sorulan soruların geniş ve net bir şekilde izah edilmesi, fetvâ âdâbı bağlamında zikredilen kurallar açısından gerekli görülmüştür. Bunun için Orhan Çeker şöyle bir yol izlenmesini önermiştir: Öncelikle iftâ siyasetinin bir gereği olarak toplum içerisinde yöresel olarak var olan problemlerin tespiti için fıkıh haritası çıkarılır. Sorulan soru ve cevabı, cevabın kaynağı ve gerekçesi, fetvâ sıra no, tarih ve gün, fetvanın konusu bir iftâ defterine açıklamalı olarak kaydedilir. Böylece fetvâların kaydedilmesi neticesinde hataların telafi edilmesi mümkün olur ve fetvâ defterinin bir arşiv belgesi değeri taşıması neticesinde müsteftîler açısından kalıcı, aktüel ve net bir bilgi kaynağı oluşmuş olur.⁵⁰

3.4. Risâlenin Kaynakları

Söz konusu risâlede şu kaynaklardan istifade edilmiştir: Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâ'ik*, Kâsânî'nin *Bedâi'u's-sanâi'*, Sadrüşşerîa es-Sânî'nin *en-Nukâye*, Kâsım b. Kutluboğa'nın *Şerhu'n-Nukâye muhtaşarü'l-Vikâye*, Mergînânî'nin *el-Hidâye*, İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-kadîr*, İbn Nüceym'in *el-Bahrü'r-râ'ik*, Zeynüddin Haydar b. Kâsım'ın *el-İzâh*, Burhânüddîn el-Buhârî'nin *el-Muhtâ'ül-Burhânî*, İbrâhîm el-Halebî'nin *Şerhu Münyeti'l-muşallî*, Suğdî'nin *en-Nütef fi'l-fetâvâ*, Serahsî'nin *el-Mebsût*, Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin *Uyûnü'l-mesâ'il*, el-Mevsilî'nin *el-İhtiyâr*, Siğnâkî'nin *en-Nihâye fi şerhi'l-Hidâye*, Gazzâlî et-Tûsî'nin *el-Vasîf* adlı eseri ve Ebu Abdullah'ın eseri belirtilmese de konuya dair fetvâsı aktarılmıştır.

Risâlenin yazılmasına vesile olan müsteftî, sorusunun sahih nakiller ile cevaplandırılmasını talep etmiştir. Bu minvalde Hamevî, mezhep içerisinde sahih ve muteber kaynaklardan istifade etmiştir. Zira mezhep sistematiği içerisinde fikhî görüşler ile amel edilmesinde birinci derecede kaynakların sıhhati, ikinci derecede ise kaynaklardan hüküm çıkarırken kullanılan usul önemlidir.⁵¹ Örneğin, risâlenin kaynaklarından *Kenz*, *Nukâye* ve *el-Muhtâr* gibi eserler mutemet metinlerden; *Mebsût*, *Bedâi'u's-sanâi'* ve *el-Bahrü'r-râ'ik* vb. eserler itimat edilen şerhlerden;⁵² *en-Nütef* ve *Uyûnü'l-mesâ'il* ise muteber ve meşhur nevâzil eserlerinden sayılmaktadır. *Şerhu Kenzi'd-dekâ'ik* adlı eserin yazarı olarak bilinen Molla Miskîn'in (ö. 954/1547) hayatı hakkında malumatın olmayışı veya Zâhidî el-Gazmînî'nin (ö. 658/1260) *Kunyetü'l-Münye* gibi müellifin zayıf ve şaz

⁵⁰ Orhan Çeker, *Fetvâlarım* (Konya: Burç Yayınevi, 2013), 8-9.

⁵¹ Ali Bakkal, *İslâm Fıkıh Mezhepleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012), 267.

⁵² Kaplan, "Hanefi Mezhebinde Muteber Kaynaklar", 315-317; Alevî b. Abdülkadir es-Sekkâf v.dğr., *Hizânetü'l-kütüb*, "Kütübü'l-fikh", (www.dorar.net.), 270-271.

görüşleri toplaması vb. sebeplere istinaden mezhep içerisinde muteber görülmeyen eserler⁵³ risâlede kaynak olarak gösterilmemiştir.

Hamevî, en başta mezhebin kurucu imamı Ebû Hanîfe ile iki talebesi İmâmeyn'in görüşlerini usuldeki tertibe riayet ederek aktarmıştır. Ancak risâlede ibadetlere dair konularda mutlak olarak Ebû Hanîfe'nin fetvâsının tercih edileceğine dair kural mevcut olmasına rağmen⁵⁴ İmâmeyn ile muhakkik âlimlerin görüşü tercih edilmiştir.⁵⁵ Kurucu imamların yanı sıra mezhep içerisinde meşhur ve çok etkili olan âlimler de referans alınmıştır. Örneğin, risâlenin başında “Kur'an ve sünnetin muhakkiki, dinin ve şeriatın muhafızı” olarak nitelenen Ebû'l-Berekât en-Neseî bu âlimlerden birisidir. Medreselerde asırlar boyu ders kitabı olarak okutulmuş olan *el-Hidâye*'nin müellifi Mergînânî ve Hanefî fikhında önemli görüş ve değerlendirmelere sahip olan, *Bedâi'u's-Sanâi* adlı eseri ile içerik ve yöntem bakımından son derece sistemli bir şekilde mezhebin görüşlerinin günümüze kadar taşınmasını sağlayan Kâsânî de⁵⁶ risâlede görüşlerine yer verilen âlimlerdendir. Risâlede kendisine iki sefer atıfta bulunularak fetvâsının aktarıldığı Ebû Abdullah da mezhepte son derece önemli konumda bulunan bir âlimdir. Ebû Hafs olarak bilinen bu zat; Buhara'nın İslâmlaşma sürecinde önemli etkisi olmuş, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) en önemli öğrencilerinden ve kitaplarının ana râvilerinden biri olan Hanefî fakihidir.⁵⁷ Risâlenin son ek kısmında ise Şâfiî bir âlim olan İmam Gazzâlî'nin konuya dair görüşünün aktarılması ise oldukça ilginç bir durumdur. Zira risâlenin tamamında mezhep dışında referans gösterilen tek örnek budur. Fetvâ usul ve kaidelerine göre dirâyet sahibi bir âlimin kendi mezhep imamı dışındaki bir müçtehidin mezhebine göre amel etmesi caiz görülmekle birlikte, bu yönde fetvâ verilmesi ise caiz görülmemiştir.⁵⁸ Risâlede Gazzâlî'nin eseri zikredilmemekle birlikte mezhep dışında

⁵³ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkı İbn Âbidîn, *Şerhu 'Ukûdü resmî'l-müftî*, nşr. Müsellem Taybe (Dımeşk: Dâri's-siddîk, 1433/2012), 28; Ali Cuma', *el-Medhal ilâ-dirâseti'l-mezâhibi'l-fikhiyye* (Kahire: Dârüsselâm Yayınları, 2001), 131-132.

⁵⁴ İbn Âbidîn, *Şerhu 'Ukûdü resmî'l-müftî*, 28; Savaş Kocabaş, *el-Mesâ'il ellet'ihteleva fihâ eimmetü'l-Hanefiyyetü's-selâse fi fikhü'l-ibâdât* (Beirut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2020).

⁵⁵ Ebû Hanîfe ile İmâmeyn'in ihtilafı halinde mutlak olarak (yani müftî/kadı ister müçtehit isterse mukallit olsun) Ebû Hanîfe'nin görüşünün alınması; ihtihada ehil olan fakihin ise görüşlerden dilediğini almakta muhayyer olacağı; müftî'nin mukallit olması durumunda ise Ebû Hanîfe'nin görüşünün alınmasının daha doğru olacağı gibi mezhep içi tercihte fakihler farklı görüşleri benimsemişlerdir. Bk. Seyit Mehmet Uğur, *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*, 245-246.

⁵⁶ Mehmet Onur, “İmam Kâsânî ve “Bedâi'u's-Sanâi” Adlı Eseri Üzerine Metodolojik Bir İnceleme”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2015), 127-148.

⁵⁷ Murteza Bedir, “Ebû Hafs el-Kebîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), EK-1/ 364.

⁵⁸ Osmânî, *Usûlü'l-iftâ*, 48; Rahmetullâh b. Abdillâh b. İbrâhîm es-Sindî el-Ömerî el-Medenî, *Risâle fi hükmi'l-iktidâ'i bi'l-muhâlif fi'l-mezheb*, thk. Ahmed Mansur eş-Şebîb el-Cebûrî (Beirut: Dârü'l-müktebes, 2018), 27-

fetvâsı nakledilen tek âlim olmasının tam olarak sebebini tespit edebilmiş değiliz. Ancak fıkıh, kelâm ve tasavvuf vb. alanlarda İslâm dünyasının tamamında tanınan çok yönlü bir âlim ve düşünür olması, istisnai olarak kaynak gösterilmesinin bir sebebi olabilir. Ayrıca Gazzâlî'nin söz konusu aktarılan görüşünün, mezhep içi görüşler ile uyumlu ve Serahsî'nin fetvâsının bir teyidi mahiyetinde olduğu da görülmektedir.

3.5. Risâlede Yer Alan Hanefî Hukukçuların Konuya Dair Görüşleri

Fıkıh eserlerinde, gemide namazın kılınmasına dair mesele, binek üzerinde kılınan namaza benzetilmiş ve “yolcunun namazı”, “hastanın namazı” veya “namazın farzları” konuları ile bağlantılı olarak ele alınmıştır. Zira “dâbbe/binek hayvanı” kara bineği, “sefine/gemi” ise deniz bineği olarak kabul edilmiştir. Ancak ikisi arasında bazı farklar vardır. Örneğin, binek hayvanı üzerinde mazeret olmadıkça yalnız nafîle kılınabilir; farz ve vacip bir namaz kılınmaz, cemaat yapılamaz, rükû ve secde düşer, zaruri bir durumda ise kibleye dönme rükûnü düşer ve hayvanın üzerinin temiz olma şartı da aranmaz. Gemide ise nafîle dışında farz ve vacip namaz da kılınabilir, cemaat yapılabilir; kıyam, rükû ve secde düşmez; mekânın temizliği şartı aranır.⁵⁹

Mezkûr konunun hastanın namazı meselesi ile aynı konuda ele alınması da hastanın bazı durumlarda namazın rükünlerinden bir kısmını yerine getirmekten aciz olması ile gemide bazı hallerde kıyam rükûnünün yerine getirilememesine dayalı olan bir benzerlikten kaynaklanmaktadır.

Öncelikle Hanefî mezhebinin konuya dair genel kanaatine ana hatlarıyla değindikten sonra risâlede yer alan fakihlerin görüşlerini aktaracağız. Gemide namaz kılma meselesi; geminin seyir halinde olması, denizde demir atması veya sahilde bulunmasına bağlı olarak farklı hükümler ihtiva etmektedir. Şöyle ki, kıyıya bağlı olup ve bulunduğu konuma yerleşmemiş olan ve çıkış imkânı olan bir gemide özürsüz olarak farz namazın kılınması caiz değildir. Bu meselede mezhep âlimlerinin görüş birliği vardır. Çünkü gemi karaya oturmduğunda binek hükmünde kabul edilir. İniş imkânı olan bir binekte olduğu gibi karaya oturmamış olan gemide de farz namazın kılınması caiz değildir. Bazı âlimler ise çıkış imkânının bulunduğu bir gemide kılınan nafîle namazın sahih olacağı yönünde bir anlayışa sahip olmuşlarsa da Hamevî bu görüş sahiplerini hatalı

28. Sindî, ihtilafı olan bir konuda daha ihtiyatlı olan başka bir mezhebin görüşü ile amel edilebileceğini Serahsî ve Mergînânî gibi birçok Hanefî âlime dayandırarak nakletmiştir. Belirttiğimiz konu çerçevesinde ise mezhep içerisinde var olan ve kabul edilen bir görüşün diğer bir mezhep görüşü ile teyit edilmesi söz konusu edilmektedir.

⁵⁹ el-Hamevî, *ed-Dürerü's-semîne*, 24-25; el-Cezîrî, *el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 1/187; Apaydın v.dğr., *İlmihal*, 1/233; Mehmed Zihni Efendi, *Ni'met-i İslâm*, nşr. Muzaffer Ozak (İstanbul: Salah Bilici Yayınevi, 2016), 333-335.

bulmaktadır. Ayrıca gemide namaz kılan kimse mümkünse kibleye doğru dönmelidir; gemi yön değiştirdikçe kible tarafına doğru dönmesi gerekir. Geminin kıyıya bağlı olması veya karaya oturması durumunda yolcunun kıyıya çıkma imkânı ve gücü varsa; kıyam, rükû ve secdeyi tam olarak yerine getirebilmesi için kıyıya çıkması gerekir. Gemi seyir halinde iken kıyam rükününün ihlali durumunda farz ve vacip olan namazın sahih olup olmadığı ise tartışılmıştır. Mezhep içerisinde bir görüşe göre hareket halinde olan bir gemide mazeret hali bulunmaksızın farz ve vacip olan bir namaz, rükû ve secdeyi yapmak kaydıyla oturarak kılınabilir. Diğer bir görüşe göre ise bu durumda mazeretsiz bir şekilde kıyamın yerine getirilmemesi sebebiyle kılınan namaz sahih değildir. Denizin kıyısında olmayıp açıkta demir atmış olan ve şiddetli bir şekilde sallanan gemi de seyir halindeki gemi hükmünde kabul edilmiştir. Geminin sahil şeridinde hareket halinde olması veya sabit duran geminin hafif bir rüzgâra maruz kalması ve karaya çıkmanın mümkün olmadığı durumlarda da kıyam ve kibleye dönme rükünlerinin de yerine getirilmesi şartıyla gemi içerisinde namaz kılınabilir. Ancak bağlı olmayan geminin kıyıya yakın olması ve çıkış imkânının olması durumunda kıyam halinde de oturarak da namazın gemi içerisinde kılınması caiz görülmüştür.⁶⁰

Konuya dair sırası ile mezhebin kurucu imamları ve diğer müçtehit imamların görüşlerine değinilecektir. Çalışmamızın hacmini aşmamak amacıyla yalnız risâlede zikri geçen fakihlerin görüşlerine yer verilecektir. Şöyle ki:

Ebû Hanîfe'ye göre karaya çıkabildiği veya ayakta durabildiği halde mazeret olmaksızın gemide oturarak kılınan farz ve vacip namaz istihsanen caizdir. Şöyle ki, gemi yolcularında sıkça rastlanan durum, ayağa kalktıklarında başlarının dönmesidir. Hükümler de nadir olarak rastlanan istisnai hallere dayanılarak değil, sıkça rastlanan ve

⁶⁰ Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*, thk. Mahmud Ebû Dakîka (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2012), 1/104; İskilipli Mehmed Âtîf Efendi, *İslâm Fıkhu*, haz. Mümtaz Habib Güven - Abdullah Sivridağ (İstanbul: Nehir Yayınları, 1994), 1/251; Şeyhîzâde Abdurrahman, *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*, thk. Mehmet Talu v.dğr., (İstanbul: Tereke Yayınları, 1436/2010), 1/302-303; Şeyh Nizâm v.dğr. *el-Fetâva'l-Hindiyeye*, thk. Abdüllatif Hasan Abdurrahman (Beirut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 2020), 1/158-159; Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Guneymî ed-Dimaşkî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, thk. Abdürrezzak el-Mehdî (Beirut: Dârü'l-kitâbü'l-arabî, 2012), 1/106-107; Midillili Mevküfâtî Mehmed Efendi, *Mültekâ Tercümesi*, nşr. Ahmet Davudoğlu-Zülkarneyn Tatlılı-Şevket Gürel (İstanbul: Saadet Yayınevi, 1986), 1/271; İbrâhîm el-Halebî, *Günyetü'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-muşallî*, thk. Muhammed Said Enver el-Müzâhirî (Beirut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1441/2020), 1/509-510; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dimaşkî, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvid (Beirut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1424/2003), 2/572-573; Ebû'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî Şürünbülâlî el-Vefâî el-Mısırî, *Merâkı'l-felâh bi-İmdâdî'l-fettâh*, thk. Nuaym Zerzûr (Beirut: el-Mektebetü'l-asiyye, 1425/2004), 155; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr, Hadislerle İslâm Fıkhu*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Beka Yayınları, 2008), 3/628.

yaygın olan hâdiselere göre verilir. Nitekim yan yatarak uyuma halinde genellikle abdest bozulur. Çünkü bu durum, kendini tutmanın ortadan kalkması ve bu kimseden genellikle abdesti bozan şeyin çıkması durumuna bakılarak abdest bozucu sayılmıştır. Buna göre yan yatarak ve namaz dışında secdedeymiş gibi durarak uyumak abdesti bozar.⁶¹

Ebû Hanîfe'nin delilleri⁶² şöyledir:

Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/729) rivayetinde şöyle demektedir: “Enes b. Mâlik (r.a.) ile birlikte bir gemide oturarak (öğle) namazını kılıyorduk. Dileseydik sahile çıkabilirdik.” Rivayetin bir başka varyantı da şöyledir: “Bize (Enes b. Mâlik) imam oldu ve oturarak iki rekât kıldırdı”. Beyhakî (ö. 458/1066), Hz. Enes'in bu uygulamasını boğulma, baş dönmesi ve suya düşme gibi tehlikelerin olmasına bağlamıştır.⁶³ Ayrıca Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'den gemide kılınacak olan namazın keyfiyetine dair soru üzerine “Şayet gemi seyir halinde ise oturarak, bağlı ise mutlak surette kıyamy yaparak kılınmasına”⁶⁴ dair cevapları da sahâbe kavli olarak delil teşkil eder.

Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed'e göre ise seyir halindeki bir gemide mazeret olmaksızın oturarak farz ve vacip namazın kılınması sahih değildir. Zira kıyam namazın farzlarından olup, namaz kılan yolcunun buna güç yetirebilmesi halinde terk etmesi caiz değildir. Bu durumda seyir halindeki gemi, kıyıya bağlı gemi hükmünde kabul edilir ve namazın kıyam rüknünün yerine getirilmesi gerekir. İmâmeyn, açıklamasını kıyasa bağlı olarak yapmıştır. Şöyle ki, gemi kişi hakkında ev hükmünde kabul edilir. Evde ayakta durmaya gücü yeten bir kimsenin farz namazlarını oturarak kılması nasıl caiz değilse, gemide de aynı hüküm geçerlidir. Ayakta durmayı engelleyici bir

⁶¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/2; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî, *el-Bahrü'r-râ'îk şerhu Kenzi'd-dekâik*, nşr. Zekeriyâ Umeyrat (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1434/2013), 2/162; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/246-247; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî, *Halbetü'l-mücellî ve buğyetü'l-mübtedî fi şerhi Münyeti'l-muşallî ve ğunyeti'l-mübtedî*, thk. Ahmed b. Muhammed el-Çalâyenî (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2014), 2/45-47.

⁶² Ebû Hanîfe'nin delilleri ile bizatihi delil olarak ileri sürdüğü rivayetleri değil, konu ile alakalı olarak içtihadına delil teşkil eden rivayetleri kastetmekteyiz. Zira Ebû Hanîfe'den rivayet edilen hadislerin toplandığı *el-Müsned* adlı eserinde “yolcunun namazı” bölümünde seferilikte namazın kısaltılmasına dair rivayetler ele alınsa da binek veya gemi üzerinde kılınacak olan namazın keyfiyetinden bahsedilmemektedir. Bk. Ebû'l-Hasen Nûriddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Senedü'l-enâm şerhu Müsnedi'l-İmâm*, thk. Halîl Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1995), 1/109-110.

⁶³ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî, *el-Muşannef fi'l-ğadîş*, nşr. Merkezü'l-buhûs ve tekniyyetü'l-ma'lûmât (Mısır: Dârü't-te'sîl, 2015), 2/580; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî Beyhâkî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âşâr*, thk. Abdülmü'tî Emin Kalacî (Halep: Dârü'l-va'y, 1991), 4/281.

⁶⁴ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi*, 1/109-110; İbn Emîru Hâc, *Halbetü'l-mücellî*, 2/46; Kocabaş, *el-Mesâil*, 343; Tayyar, *es-Salâtü vasfun mufassal*, 210.

zorunluluk olmadığı veya dışarıya çıkma imkânı olduğu sürece kıyam rüknünün düşmesi söz konusu değildir.⁶⁵

İmâmeyn'in konu bağlamında delilleri şöyledir:

Hız Peygamber'in (s.a.s.) sahâbîden hasta olan İmrân b. Husayn'a (r.a.) nasıl namaz kılacağına dair sorusu üzerine "Namazı ayakta kıl, buna gücün yetmezse oturarak kıl, buna da gücün yetmezse yan üstü yatarak kıl."⁶⁶ rivayetinde, rüknün yerine getirilmesi güç yetirebilme durumuna bağlanmaktadır. Şayet hasta, kıyama güç yetiremezse bu rükün kendisinden düşmektedir.

İbn Ömer (r.a.) ve Ca'fer b. Ebî Tâlib (r.a.) rivayetlerinde gemide namazın kılınmış keyfiyetine dair sorulan bir soru üzerine, "Boğulma korkusu (tehlikesi) yoksa namazın ayakta kılınması gerektiği"⁶⁷ vurgulanmıştır.

Ebü'd-Derdâ (r.a.), Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) ve Câbir b. Abdillâh (r.a.) gibi sahâbelerin gemi yolculuklarında ayakta namaz kıldıklarına dair uygulama da⁶⁸ bu görüş sahipleri için delil teşkil eder.

Risâlede kendisinden nakilde bulunulan ilk fakih olan Ebü'l-Berekât en-Nesefî, gemide mazeret olmaksızın oturarak kılınan (farz) namazın sahih olacağına dair Ebû Hanîfe'nin⁶⁹ görüşünü kayıt koymaksızın mutlak olarak aktarmıştır. Ebü'l-Berekât en-

⁶⁵ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî Mergînânî, *el-Hidâye*, thk. Muhammed Adnan Dervîş (Beyrut: Darü'l-erkam, 1999), 1/94; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 1/104; Alâüddîn Muhammed b. Muhammed Emîn b. Ömer el-Hüseynî ed-Dımaşkî, *el-Hediyyetü'l-Alâ'iyye*, nşr. Muhammed Said el-Burhânî (Dımeşk: Mektebetü'l-imâm Evzâî, 2005), 105-106; Şeyh Nizâm v.dğr., *el-Fetâva'l-Hindiyye*, 1/158-159; Serahsî, *el-Mebsût*, 2/2-3.

⁶⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi'ü's-Şahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Bugâ (Beyrut: Dârü İbn Kesir el-Yemâme, 1993), "Taksîru's-salât", 19; Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, *İrvâ'u'l-galîl fî tahrîci ehâdîsi Menâri's-sebil*, nşr. Züheyr eş-Şâvîş (Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmî,1979), 2/8; Mehmet Görmez v.dğr., *Hadislerle İslâm* (Konya: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 2/531; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Bulûğu'l-merâm min edilleti'l-aḥkâm'*, çev. Mehmet Alioğlu - Betül Bozali (İstanbul: Milat Yayınları, 1433/2012), 174.

⁶⁷ Zafer Ahmed b. Latîf el-Osmânî et-Tehânevî, *İ'la'ü's-sünen*, thk. Muhammed Takî el-Osmânî (Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmî'l-İslâmiyye, 1418/1967), 7/210-211; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî, *Neylü'l-evtâr şerhu Münteḳa'l-ahbâr*. thk. İsmeddin es-Sababeti (Kahire: Dârü'l-hadîs, 1413/1992), 2/166.

⁶⁸ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2001), 4/161-162; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/583.

⁶⁹ el-Hamevî, *ed-Dürerü's-semîne*, 20-21; Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Kenzü'd-dekâ'ik'*, thk. Said Bektaş (Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2011), 184; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik'*, 2/126-128; Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârî ez-Zeylaî,

Nesefî bu görüşü mezhep içerisinde en mühim dört temel eser arasında sayılan *Kenzü'd-dekâ'îk* adlı eserinde konuya dair Ebû Hanîfe ile İmâmeyn arasındaki ihtilafa değinmek-sizin ve fetvanın delil ve gerekçesini zikretmeksizin muteber ve tercih edilen görüş ola-rak ortaya koymuştur.

Kâsânî ise *Bedâ'î'u's-sanâi'* adlı eserinde konuya dair şu hususları beyan etmekte-dir: Yolcu, gemide imkân olduğu halde farz namazın rükünlerinden olan kıyâmı yerine getirmeyip namazı oturarak kılması halinde kötü bir iş yapmış olacaktır. Zira gemide asıl olan, namazı ayakta ve kıbleye dönerek kılmaktır. Baş dönmesi gibi sebeplerle ayakta kılmak mümkün olmadığında ise gemide oturarak farz namaz kılınabilir. Na-maza başlarken mümkünse kıbleye doğru dönülür, gemi yön değiştirdikçe kıble tarafına dönülmesi gerekir. Şayet gemi kıyıda karaya oturmuşsa bu durumda o mekândan çık-mak mümkün olsa bile orada namazın kılınması caizdir. Çünkü karaya oturan gemi ye-rin hükmünü alır. Bu durumda o mekânda ancak kıbleye yönelip kıyam, rükû ve secdeyi yerine getirmek suretiyle kılınan namaz caiz olur. Zira namazın erkân ve şartlarını ye-rine getirmeye gücü yeten kişi, bunları yerine getirmelidir. Ancak karaya oturmamış bir vaziyette bulunan gemiden çıkış imkânı varsa oturarak veya kıyam halinde namazın kılınması caiz olmaz.⁷⁰ Bu sebeple imkân olan bir kişinin namazı kılmak için gemiden karaya çıkması ve karada ayakta durarak namazını eda etmesi ihtilaftan uzak kalınması ve ihtiyat açısından daha uygun kabul edilmiştir.⁷¹

Kâsım b. Kutluboğa, yolcunun namazı meselesinde gemi ile binek arasında ay-rıma gitmiştir. Ayrıca özrün bulunmaması durumunda ise kıyıda bulunan ve karaya oturmamış olan gemide namazın oturarak kılınmasının sahih olmayacağını da vurgula-mıştır.⁷² Şöyle ki, gemide farz veya nafil namaz kılan yolcu, gemi dışında olduğu gibi

Tebyînü'l-hakâ'îk Şerhu Kenzü'd-dekâ'îk, thk. Ahmed Azv İnâye (Beirut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 2021), 1/495.

⁷⁰ Kâsânî, *Bedâ'î'u's-sanâi'*, 1/109-110. Ayrıca bk. el-Hamevî, *ed-Dürerü's-semîne*, 21-29-30; Din İşleri Yüksek Kurulu, *Fetvalar* (İzmir: DİB Yayınları, 2018), 194.

⁷¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/2; Semerkandî, *Muînü'l-ümme*, 1/122; Âlim b. Alâ Ferîdüddin, *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*, thk. Abdüllatif Abdurrahman (Beirut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 2005), 1/528; Yûsuf b. Ömer es-Sûfî el-Bez-zâr, *Câmi'ul-muzmerât ve'l-müşkilât*, thk. Ömer Abdürrezzak Hamd el-Feyyaz (Beirut: Dârü'l-kütübü'l-il-miyye, 2018), 2/100.

⁷² el-Hamevî, *ed-Dürerü's-semîne*, 24-25-29; Sadrişşerîa es-Sânî Ubeydullâh b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî, *en-Nukâye' muhtaşarü'l-Vikâye*, thk. Ah-med Ferîd el-Mezîdî (Beirut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 2017), 3/521-522; Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlf el-Mısırî, *et-Tercih ve't-taşhîh 'ale'l-Çudûrî*. thk. Abdullah Nezir Ahmed Mezzi (Beirut: Reyyan Yayınları, 1425/2005), 159-171-173. Risâlede aktarılan bu bilginin asıl kaynağı olan *en-Nukâye* şerhine ulaşamadık. Kutluboğa, *et-Tercih ve't-taşhîh* adlı eserinde benzer bil-giler aktarmış olsa da gemi ile binek arasında net bir ayırım tespit edemedik. Sadrişşerîa, *en-Nukâye'* metninde ise "hastanın namazı" konusunda Ebû Hanîfe'nin fetvasına uyararak mazeretsiz olarak seyir

bir özür bulunmadığı sürece gemi yön değiştikçe imkân dâhilinde mutlaka kibleye doğru dönmelidir. Ancak binek üzerinde kılınacak namazda kibleye dönme hükmü farklılık arz etmektedir. Şöyle ki, şehir dışında sabit duran bir binek üzerinde kılınacak namazda hastalık, korku, yağmur, çamur vb. binekten inmeyi engelleyici bir özür bulunması durumunda kibleye dönme rüknü düşmektedir.⁷³

Merginânî'nin, geminin bağlı olmasına dair *el-Hidâye*'de zikri geçen ibaresinden kastedilen mana üzerinde fukaha tartışmıştır. Şöyle ki, açıklamalarında imkân dâhilinde çıkıp karada namazın kılınması daha faziletli olsa da sahilde bağlı olan bir geminin içerisinde kılınan namazın kıyı şeridinde kılınan namaz gibi sahih kabul edildiğini ifade etmektedir. Kıyıya bağlı olmayan gemide kıyam rüknünün yerine getirilmemesi durumunda ise kılınan namazın sıhhati açısından Ebû Hanîfe ile İmâmeyn arasında ihtilaf vardır. Yani mezkûr görüş ayrılığı geminin seyir halinde olması durumundadır. Bağlı olan gemide ise mutlaka kıyam rüknünün yerine getirilmesi ittifakla gereklidir.⁷⁴ Merginânî, geminin kıyıya bağlı olmasını kapalı bir ifade ile aktarmış, karaya oturmuş olması gerektiğine dair kaydın başka müelliflerce kayıtlanacağı ihtimaline itimat ederek ayrıca belirtmemiştir. Zira geminin bağlı olması kaydı, ancak kıyı şeridinde sabitlenmesinin de gerekli oluşuna dair bir açıklama ile doğru olarak anlaşılabilir.⁷⁵

halindeki gemide oturarak kılınan namazı sahih olacağını; bağlı olan gemide ise ancak cünûn gibi akıl hastalığı veya bir gün sürecek bayılma gibi bir ehliyet ârızasının gerçekleşmesi durumunda oturarak kılınan namazın sahih olacağını vurgulamıştır.

⁷³ Zuhaylı, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 1/764-766; Cezirî, *el-Fıkh 'ale'l-mezahibi'l-erba'a*, 1/187; Ebû'l-Hasen Nûriddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî, *Fethu bâbi'l-'inâyê*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beirut: Dârü'l- kütübü'l ilmiyye, 2017), 1/211; A.mlf., *Mirâtü'l-mefâtih*, thk. Cemal el-Aytânî (Beirut: Dârü'l-kütübü'l ilmiyye, 2001) 3/391; Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed Aynî, *el-Binâyê fi şerhi'l-Hidâye*, thk. Eymen Salih Şaban (Beirut: Dârü'l-fıkr, 1990), 2/544-545; Mustafa Hulûsi Güzelhisârî, *Hilyetü'n-nâci* (İstanbul: el-Matbaatil'-Osmaniye, 1244/1828), 349-359. Güzelhisârî, engelleyici zaruri bir hal yoksa binek üzerinde nafilâ namaz kılan yolcunun mutlaka kibleye dönmemesinin şart olduğunu belirtmiştir. Ancak namaza başladıktan sonra kibleden dönmüş veya şaşırılmışsa bu takdirde yeniden kibleye dönmesi gerekmez.

⁷⁴ el-Hamevî, *ed-Dürerü's-şemîne*, 26; Merginânî, *el-Hidâye*, 1/94; Aynî, *el-Binâyê*, 2/779-780. Geminin kıyıda bağlı olmaması ifadesi demirlenmemesi veya seyir halinde olması şeklinde anlaşılabilir. Her halükârda hüküm ayındır. Ancak geminin bağlı olup demirlenmemesi ile demirlenmesi durumunda ise hüküm farklılık arz eder. Fıkıh eserlerinde geminin kıyıya bağlı olması ise merbût, mevsûk veya meşdûd terimleri ile açıklanmıştır. Sâkine veya vâkife terimleri ile geminin hareket (seyir) halinde olmaması hali açıklanmakla birlikte bu durumda geminin kıyıda olmaması veya denizin derinliklerinde olması da mümkündür. Bk. Güzelhisârî, *Hilyetü'n-nâci*, 279; Şürünbülâlî, *Nûrû'l-îzâh*, 83.

⁷⁵ el-Hamevî, *ed-Dürerü's-şemîne*, 28-29; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî, *Fethu'l-ğadir li'l-'âcizi'l-fakîr*, thk. Abdürrezzak Gâlib el-Mehdî (Beirut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1424/2003), 2/8; Ahmed Rızâ Hân Birelvî, *et-Ta'likât'ür-rıdeviyye ale'l-Hidâye ve şürühuhâ*, thk. Muhammed Kâşif Selim el-Atârî el-Medenî (Beirut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 2021), 187; İbn Nuceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*,

Mergînânî'nin geminin karaya oturmuş olması gerektiğine dair kaydı getirmemesi konuya dair zâhirü'r-rivâye bilgisinin kayıtsız olarak aktarılması ile açıklanabilir. Zira zâhirü'r-rivâyede “yolcunun namazı” bahsinde geminin keyfiyeti üzerinde durulmamıştır.⁷⁶ Ancak geminin sabitlenmesi gerektiğine dair bir kaydın lüzumlu olmadığı anlamında değil; bilakis yaşamış olduğu dönemde genelde gemilerin kıyıya yalnız halat vb. aletler ile bağlandığı, zincir/çapa atılarak demirleme usulü ile sabitlenmediği şeklinde de anlaşılması mümkündür.

İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*'de, *el-Hidâye*'de zikri geçen metne açıklık getirmiştir. Şöyle ki, geminin yalnız kıyıda bağlı olması yeterli değildir; ayrıca kıyı şeridinde sabit bir şekilde durması da gerekmektedir. Nitekim denizin derinliklerinde bağlı olan bir gemi, şiddetli bir rüzgârın sevk etmesi durumunda seyir halinde; aksi halde ise yalnız durağan halde kabul edilir; dolayısıyla her iki durumda da gemi kıyıya bağlı bir vasıta olarak kabul edilmez.⁷⁷

İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*'te hastanın namazı bahsinde, seyir halindeki gemide özürsüz bir şekilde oturarak kılınmasına dair ihtilafı aktarmış ve kıyâmı yerine getirerek ihtilâftan kaçınmayı ihtiyat açısından daha isabetli bulmuştur. Mezkûr ihtilaf yalnız seyir halindeki gemide olup, bağlı olan gemide kılınan namaz ise mutlak olarak sahih kabul edilmiştir. Hamevî, İbn Nüceym'in ibaresinde geçen “mutlak” ifadesini “kıyam halinde olmak kaydıyla, geminin karada sabit bir durumda olup olmaması ve gemiden çıkışın mümkün olup olmaması gibi haller fark etmeksizin kılınan namazın her halükarda sahih olması” anlamında açıklamıştır.⁷⁸

Zeynüddin Haydar b. Kâsım *el-İzâh* adlı eserinde içerisinde namazın eda edileceği geminin konumunu şöyle açıklamıştır: “Kıyıda sabit durumda olan bir gemide kıyam halinde namaz kılınması caizdir. Çünkü gemi, karaya oturması ve bulunduğu konuma yerleşmesi durumunda yerin hükmünü alır ve yere serilmiş döşek kabilinden sayılır.

2/206-207. Zâhirü'r-rivâye olan görüşte geminin kıyıya bağlı olması mutlak olarak belirtilmiş, kayıtlanmamıştır. Bazı âlimler ise ayrıca geminin tam olarak karaya yerleşmesi, kıyı şeridine tam olarak sabitlenmesi gerektiğine dair kaydı da vurgulamışlardır. Zira yalnızca bağlı olup demir atmamış olan bir gemi binek hükmünde kabul edildiğinden çıkış imkânı olduğu halde geminin içerisinde namazın kılınması caiz değildir.

⁷⁶ Muhammed b. Hasan b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beirut: Dârü İbn Hazm1433/2012), 1/268-269.

⁷⁷ el-Hamevî, *ed-Dürerü's-şemîne*, 26; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/8. Her iki durumda yani geminin denizin derinliklerinde şiddetli bir rüzgâra maruz kalması veya denizin derin bir noktasında sakin bir vaziyette olması halinde gemi kıyıya bağlı sabit bir durumda kabul edilmez. Dolayısıyla kıyam rükününün yerine getirilmesi ile ilgili ihtilaf bu hallerde geçerlidir.

⁷⁸ el-Hamevî, *ed-Dürerü's-şemîne*, 27; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râ'ik*, 2/126-127.

Şayet gemi kıyıya bağlı olup karaya oturmuş bir durumda değilse ve gemiden çıkış mümkünse burada namazın kılınması caiz olmaz. Çünkü yere sabitlenmeyen bir yapı binek hükmünde kabul edilir.”⁷⁹

Hamevî, mezhebin kurucu imamları Ebû Hanîfe ile İmâmeyn ve muhakkik âlimlerin görüşlerini aktarmıştır. Ayrıca gemide kılınan namaz binek üzerinde kılınan namaza kıyas edilse ve aralarında benzerlik olsa da her iki durumun kibleye dönme zorunluluğu açısından farklılık arz ettiğini vurgulamıştır. Şöyle ki, her iki vasıta arasında benzerliğin olduğu doğrudur. Ancak her ikisine bağlı olan hükümlerin tafsilatında farklılık olduğu için benzetme yapılırken yanlış anlaşılmalara da olmuştur. Nitekim kıyıya bağlı ve karaya oturmamış olan gemide çıkış imkânı olduğu takdirde farz, vacip ve nafîle namazlardan hiç birisi caiz değilken, iniş imkânı olan bir binekte ise yalnız farz ve vacip namazın kılınması caiz değildir. Karaya oturmamış olan bir gemide farz namazın caiz olmamasını iniş imkânı olan bir bineğe benzetmek, çıkış imkânının olduğu bir gemide nafîle namazın sahih olacağından anlaşılması açısından isabetli olmaz. Bazı âlimler, çıkış imkânının bulunduğu bir gemide kılınan nafîle namazın sahih olacağı şeklinde yanlış bir anlayışa sahip olmuşlardır. Hâlbuki binek üzerinde kılınacak olan nafîle namazın sahih olması yalnız şehir dışı ile kayıtlıdır. Dolayısıyla çıkış imkânının olduğu bir gemiyi bineğe kıyas edip nafîle namazın kılınmasının sahih olacağını belirtmek ilmî bir hatadır. Zira Hanefî mezhebinin muhakkik âlimleri nezdinde kıyıya bağlı ve karaya oturmamış olan bir gemiden çıkış mümkünse ve dışarıda namazın eda edilme imkânı varsa, tıpkı şehir içerisindeki binek üzerinde kılınan namazda olduğu gibi, nafîle de dâhil olmak üzere farz ve vacip namazların hiçbirisinin kılınması caiz değildir.⁸⁰

Hamevî, risâlenin ek bölümünde gemide cemaatle kılınan namazın hükmünü üç farklı konumda ele almıştır. İlki, sahih olan ve imam ile birlikte aynı gemide cemaatle kılınan namazdır. İkincisi, gemide bulunan bir yolcunun namazda başka bir gemideki imama uymasındır. Bu durumda kılınan namaz sahih değildir. Zira imam ile muktedi arasında görme ve kıraati işitme açısından mekân birliği şarttır. Bu şart ihlal edildiği takdirde iktidâ sahih değildir.⁸¹ Ancak iki geminin yüzey kısmı birbirine bitiştilerinde ram-palanmış olması durumunda kılınan namaz sahih olur. Çünkü bu durumda birbirine bitişik iki gemi tek bir gemi hükmündedir, aralarında imama iktidâyaya engel bir durum

⁷⁹ el-Hamevî, *ed-Dürerü's-şemîne*, 27-28; Ahmed b. Muhammed b. İsmâil ed-Dûkâtî Tahtâvî, *Hâşiye 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2016), 2/535; el-Halebî, *Ğun-yetü'l-mütemellî*, 138. Zeynüddin Haydar b. Kâsım'ın *el-İzâh* adlı eserine ulaşamadık. Eser *Kenzü'd-dekâ'ik*'in şerhi olup Bağdat'ta Evkâf bakanlığına bağlı merkez kütüphanesinde el yazma haldedir. (M.S.)

⁸⁰ el-Hamevî, *ed-Dürerü's-şemîne*, 33.

⁸¹ Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî*, 2/124; Cezîrî, *el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*, 1/436. Bu şart yalnızca Hanefîler tarafından dile getirilmemiştir. Mâlikîler haricinde cumhurun görüşü de bu minvaldedir.

yoktur. Aynı şekilde gemi ev gibi kabul edildiğinden güvertede bulunan bir kimse geminin içindeki imama uyabilir. Üçüncüsü ise gemide bulunan bir yolcunun sahildeki bir imama veya sahilde bulunan bir kişinin gemide bulunan bir imama uyup namazını eda etmesi de caiz değildir. Çünkü imam ile cemaat arasında deniz, yol veya nehir gibi bir alanın olması iktidâyâ engeldir. Üç maddenin ilk kısmına cevaz verilmesinde Hanefî fakihlerin ittifakı vardır. Diğer iki kısmında mekân birliği şartının olması mezhebin genel kanaatidir. Yalnızca Ebu Abdullah son iki maddede kılınan namazın sahih olacağı yönündeki fetvası ile mezhebin genel görüşünden ayrılıp farklı kanaatte bulunmuştur. Gazzâlî ise Hanefî mezhebinin görüşlerini teyit eder mahiyette iki gemi arasında nehir alanı gibi bir sahanın olması durumunda iktidânın sahih olmayacağını beyan etmiştir.⁸²

Sonuç

Ahmed el-Hamevî'nin "gemide kılınan namazın hükmü"ne dair risâlesinin çevirisi ve değerlendirilmesi hakkında yapılan bu çalışmada ulaşılan sonuçlar maddeler halinde şu şekilde sıralanabilir:

1) İslâmî ilimler geleneğinde güncel fikhî meselelerin ve tartışmaların ele alındığı risâleler, günümüz araştırmacılarına konu merkezli çok önemli ilmî veriler sunmaktadır. Hamevî, başta küllî kaidelere dair meşhur eseri *Ġamzû 'uyûni'l-beşâ'ir* olmak üzere, Hanefî fıkıh eserleri üzerine şerh ve hâşiyeleri ve muhtelif hacimlerdeki risâleleri ile özellikle fikhın fûrû alanında önemli katkılar sunmuş bir şahsiyettir. Müsteftânın sorusu üzerine cevap niteliğinde telif edilen bu risâlesinde, başta mezhebin kurucu imamı olmak üzere, muhakkik fakihlerin fetvâları ve muteber fıkıh kaynakları esas alınmış, kısa ve özlü bir biçimde gemide münferit olarak ve cemaatle namaz kılmanın hükmü işlenmiştir.

2) Hamevî, risâlesinde konuya dair bazı Hanefî fıkıh eserlerinde kapalı bir şekilde zikri geçen şu hususları açıklığa kavuşturmuştur:

a) Gemide kılınan namazlarda ruhsatlardan faydalanmak caiz olmakla birlikte ibadetlerdeki keyfiyete dair ihtilaflarda ihtiyata riayet etmek daha sağlıklıdır. Örneğin, seyir halindeki bir gemide namazın edasında kıyam rûknünün yerine getirilmesi veya çıkış imkânının olduğu bir gemide nafilâ namazların dışarıda bir mekânda kılınması daha uygundur.

b) Kılınan namazın mekânı olarak geminin her halükârda bineğe benzetilmesi isabetli değildir. Zira her iki vasıtanın namaz mekânı olarak benzerlikleri olsa da üzerinde namazın kılınmasına dair hükümleri farklıdır.

⁸² el-Hamevî, *ed-Dürerü's-şemîne*, 35-40.

c) Geminin konumuna göre sahih veya geçersiz olması açısından namazın hükmü farklıdır. Oturarak kılınan namazın sıhhatindeki mezkûr görüş ayrılığı, yalnız geminin seyir halinde olması durumundadır.

d) Kıyıya bağlı olan her gemide mutlak olarak kılınan namazın sahih olacağı yönünde fetva verilmesi doğru değildir. Karaya oturması durumunda gemi yerin hükmünü alır ve yere serilmiş döşek kabilinden sayılır. Kıyam rüknü dâhil şartları yerine getirilmek kaydıyla böyle bir gemide kılınan tüm namazlar sahihtir. Kıyıya bağlı olup bulunduğu konuma yerleşmemiş olan ve çıkışın mümkün olduğu gemi ise binek hükmünde kabul edildiğinden böyle bir mekânda kılınan hiçbir namaz sahih değildir.

e) Binek üzerinde kılınan nafil namazın sahih olması yalnız şehir dışı ile kayıtlığından çıkış imkânının bulunduğu bir gemiyi vasita olarak bineğe kıyas edip burada nafil namazın kılınmasının sahih olacağını belirtmek doğru değildir.

f) Gemide cemaatle kılınan namazın sıhhati için imam ile muktedi arasındaki iktidâda mekân birliği şarttır. iktidâyâ engel bir durumun olması ise namazı fasit kılar.

3) Hamevî, konuyu Hanefî mezhebi kaynakları açısından tutarlı ve bütüncül bir şekilde değerlendirmiş, nihayetinde sağlıklı ve net bir sonuca varmıştır. Anlaşılır bir üslup ve özgün bir bakış açısı ile meseleyi tahlil etmiş, konu bağlamında bazı tenakuzları gidermiştir.

4) Risâlede yer verilen ve Ebû Hanîfe'nin görüşünün tercih edildiği muhtasar metinlerdeki veciz ve kapalılık içeren bilgiler şerhlerde daha net ve açık şekilde ele alınmıştır. Şöyle ki,

Sevir halindeki gemide oturarak kılınan namazın kerâhet boyutu ve kıyamın yerine getirilmesinin daha faziletli olması, daha ihtiyatlı olan uygulamanın tercih edilmesi, mezhep içerisindeki ihtilafta tercih edilen görüşün tespiti, namazda kıyam rükününün terk edilmesine dair ihtilafta sunulan illet ve deliller ile meselenin kıyas ve istihsân gerekçelerine dayanılarak ele alınması vb. hususlar açıklığa kavuşturulmuştur.

Ayrıca gemide kılınan namazın binekte kılınan namaza kıyas edilmesi, söz konusu kıyasın usulüne uygun ve sağlıklı bir şekilde yürütülmesi ve her iki vasıtanın ortak ve ayrıştıkları noktalar, içerisinde namaz kılınan geminin farklı konumlarda olması ve buna bağlı olarak değişebilen hükümler, konu bağlamında baş dönmesi örneğinde olduğu gibi vakiada gerçekleşmesi açısından dinen meşrû sayılan mazeretin tespit edilmesi, özrünün boyutu, sınırı vb. konular şerhlerde daha tafsilatlı bir şekilde açıklanmış, bazı muhtasar eserlerdeki yanlış anlaşılmaya müsait kapalılıklar da giderilmiştir.

5) Risâleyi tahkik eden Meshûr Hasan Mahmûd Selman'ın "Hamevî'nin bu risâle-sinde delillere başvurmaksızın yalnız Hanefî mezhebine dair kaynakları esas alarak ve diğer mezheplerin görüşlerine yer vermeksizin telif ettiği" yönündeki tespiti yersizdir. Zira risâleler genellikle veciz bir şekilde ele alınmakta, deliller ise daha mufassal eserlerde serdedilmektedir. Bu muhtasar eser ve risâleleri telif eden âlimlerin fikhî meseleleri delilleriyle mukayeseli bir şekilde ele alamayacakları anlamına da gelmemektedir.

6) Risâlenin konu bağlamında Hûd süresi 11/41 âyeti ile başlaması, risâlede sünnet ve sahâbenin referans gösterilmesi gibi hususlar İslâmî ilimler geleneğine uygun bir metodoloji çerçevesinde hükümlerin açıklanacağını daha baştan ortaya koymaktadır. Müellifin, bağlı bulunduğu mezhebin hükümlerini aktarmasının, mezhep sistematüğinden hareketle daha sistemli ve tutarlı fikhî çözümlerin üretilmesi amacına matuf olduğu söylenebilir. Bu bağlamda fetvaya konu olan sorunun cevabının kaynaklara başvurulması ve mezhep içerisinde tercih edilen görüş tespit edilerek tafsilatlı şekilde verilmesi, güncel fikhî meselelerde uyulması gereken sahih yöntemin takip edilmesi ve köklü çözümlerin sağlanabilmesi açısından araştırmacılara önemli veriler sunmaktadır.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Hemmâm b. Nâfi' el-Himyerî. *el-Muşannef fi'l-ḥadîs*. nşr. Merkezü'l-buhûs ve tekniyyetü'l-ma'lûmât. 9 Cilt. Mısır: Dârü't-te'sîl, 1. Basım, 1437/2015.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Senedü'l-enâm şerhu Müsnedi'l-İmâm*. thk. Halil Muhyiddin el-Meys. Beyrut: Dârü'l- kütübü'l ilmiyye, 1. Basım, 1416/1995.
- Alî el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Fethu bâbi'l-înâye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l- kütübü'l ilmiyye, 1. Basım, 1439/2017.

- Alî el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî. *Mirkâtü'l-mefâtîh*. thk. Cemal el-Aytânî. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l ilmiyye, 1. Basım, 1422/2001.
- Apaydın, Yunus v.dğr. *İlmihal*. 2 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 30. Basım, 1444/2022.
- Atar, Fahrettin. "Fetvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/486. İstanbul: TDV Yayınları, 1416/1995.
- Âtîf Efendi, İskilipli Mehmed. *İslâm Fıkhı*. haz. Mümtaz Habib Güven-Abdullah Sivridağ. 6 Cilt. İstanbul: Nehir Yayınları, 1. Basım, 1415/1994.
- Atik, Sefa. "Hanefî Fakih İbn Nüceym'in Risâleleri Üzerine". *Diyanet İlmi Dergi* 57/1 (2021), 205-240.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Şaḥîhi'l-Buhârî*. thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l ilmiyye, 1. Basım, 1422/2001.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*. thk. Eymen Salih Şaban. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1. Basım, 1411/1990.
- Bakkal, Ali. *İslâm Fıkh Mezhepleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2. Basım, 1434/2012.
- Balta, Yusuf. "Risâletü'l-Hamevî'de İmam Hamevî'nin Bazı Fikhî Meselelerle İlgili Değerlendirmeleri". *Usûl: İslam Araştırmaları Dergisi* 33 (2020), 79-101.
- Bedir, Murteza. "Ebû Hafs el-Kebîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-I/ 364. İstanbul: TDV Yayınları, 1429/2008.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âşâr*. thk. Abdülmütî Emin Kalacı. 15 Cilt. Halep: Dârü'l-va'y, 1. Basım, 1412/1991.
- el-Bezzâr, Yûsuf b. Ömer es-Sûfî. *Câmi'u'l-muzmerât ve'l-müşkilât*. thk. Ömer Abdürrezzak Hamd el-Feyyaz. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1. Basım, 1439/2018.
- Bostan, İdris. "Gemi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/11-12. İstanbul: TDV Yayınları, 1429/2008.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâḥîh*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. 7 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Kesir el-Yemâme, 5. Basım, 1413/1993.
- el-Bûtî, Muhammed Tefvîk Ramazan. "Usûlü'l-fetvâ eş-şer'iyye ve hasâisuhâ". *Mecelletü câmi'atı Dimeşk*, 25/2 (2009), 687-704.
- el-Cebûrî, Abdullah Ahmed Muhammed. *Resâ'il fi'l-fıkh ve'l-luğa*. Beyrut: Dârü'l-ğarbi'l-İslâm, 1. Basım, 1403/1982.
- Cezîrî, Abdurrahmân b. Muhammed b. İvaz el-Cezîrî. *el-Fıkh 'ale'l-mezhâhibi'l-erba'a*. nşr. Mahmud Ömer ed-Dimyâtî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 2. Basım, 1424/2003.

- Cuma', Ali. *el-Medhal ilâ-dirâseti'l-mezâhibi'l-fıkhıyye*. Kahire: Dârüsselâm Yayınları, 2. Basım, 1422/2001.
- Çeker, Huzeyfe. "Ahmed el-Hamevî'nin Tezhîbü's-sahîfe bi-nusreti'l-İmâm Ebî Hanîfe Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi*. 4/2 (2021), 1-53.
- Çeker, Orhan. *Fetvâlarım*. Konya: Burç Yayınevi, 1. Basım, 1435/2013.
- Çınar, Fatih. "İbnü's-Salâh'ın Müftü ve Müsteftinin Uyacağı Âdâb/Kurallar Hakkındaki Görüşleri". *Mütefekkir Dergisi*. 7/14 (2020), 563-584.
- Dârü'l-iftâi'l-Mısırî. *Fetavâ Dârü'l-iftâi'l-Mısırî*. 20 cilt. Mısır: el-Meclisu'l-alâ li's-şuûnil-İslâmiyye, 1993. (erişim tarihi: 27.02.2022).
- Din İşleri Yüksek Kurulu. *Fetvalar*. İzmir: DİB Yayınları, 2. Basım, 1439/2018.
- Ebü'l-Hac, Salah. *İrşâdü'l-Hanefî ilâ ahhbâr Ahmed el-Hamevî*. Amman: Merkezi envârî'l-ulemâ'-li'd-dirâsât, 1. Basım, 1441/2020.
- el-Elbânî, Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsirüddin. *İrvâ'u'l-galîl fî tahrîci ehadîsi Menâri's-sebîl*. nşr. Züheyr eş-Şâvîş. 9 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1400/1979.
- el-Elbânî, Şevket Kerasnîş. *Mesâilü'l-imâm Ebî Hanîfe bi rivâyeti'l-Hasen b. Ziyâd el-Lü'lüî'*. Beyrut: Dârü'r-risâle, 1439/2018.
- el-Enderpetî, Âlim b. Alâ Ferîdüddin. *el-Fetâva't-Tatarhâniyye*. thk. Abdüllatif Abdurrahman. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l ilmiyye, 1. Basım, 1426/2005.
- Er, Rahmi. "Risâle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/112. İstanbul: TDV Yayınları, 1429/2008.
- Eraslan, Sadık. *Meşihat-i İslâmiyye ve Ceride-i İlmiyye*. Ankara: DİB Yayınları, 2. Basım, 1439/2018.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 4. Basım, 2013.
- Erkal, Mehmet. "Arşın". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/411. İstanbul: TDV Yayınları, 1412/1991.
- Farfur, Veliyüddin Muhammed Salih. *el-Fetvâ erkânuha davâbituhâ şurûtuha âdâbuhâ*. Dımeşk: Dârü'l-farfûr, 1. Basım, 1432/2010.
- Gemi, Ahmet. "Hamevî'ye Ait Eleştirel Bir Çalışma Örneği: Risâle fi'n-Nahv". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 9/21 (2018), 585-606.
- Gencer, Ali İhsan. "Bahriye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/501-509. İstanbul: TDV Yayınları, 1412/1991.
- Görmez, Mehmet v.dğr. *Hadislerle İslâm*. 7 Cilt. Konya: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 1442/2020.

- Güzelhisârî, Mustafa Hulûsi. *Ĥilyetü'n-nâci*. İstanbul: el-Matbaatil'l-Osmaniye, 1244/1828.
- el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dârü sader, 1397/1993.
- Hanay, Necattin – Bayer, İsmail. “Hamevî'nin İthâfû'l-Ezkiyâ bi Tahkîki Mes'eleti İsmeti'l-Enbiyâ Adlı Risalesi”. *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*. 4/7 (2017), 155-172.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Şerhu 'Ukûdü resmi'l-müftî*. nşr. Müsellem Taybe. Dımeşk: Dârü's-sıddîk, 1. Basım, 1433/2012.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvid. 14 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 2. Basım, 1424/2003.
- İbn Âbidînzâde, Alâüddîn Muhammed b. Muhammed Emîn b. Ömer el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *el-Hediyyetü'l-'Alâ'iyye*. nşr. Muhammed Said el-Burhânî. Fihrist haz. Muhammed Hişâm el-Burhânî. Dımeşk: Mektebetü'l-imâm Evzâî, 1426/2005.
- İbn Emîru Hâc, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *Ĥalbetü'l-mücellî ve buğyetü'l-mübtedî fi şerhi Münyeti'l-muşallî ve ğunyeti'l-mübtedî*. thk. Ahmed b. Muhammed el-Ğalâyenî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1. Basım, 1436/2014.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Bulâğu'l-merâm min edilleti'l-aĥkâm'*. çev. Mehmet Alioğlu-Betül Bozali. İstanbul: Milat Yayınları, 1. Basım, 1433/2012.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. İbn Bâz v.dğr. 13 Cilt. Kahire: Dârü'l-kütübü's-selefiyye, 1. Basım, 1433/2015.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî. *et-Tercîh ve't-taşhîh 'ale'l-Ĥudûrî*. thk. Abdullah Nezir Ahmed Mezzi. Beyrut: Reyyan Yayınları, 1. Basım, 1425/2005.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *el-Baĥrû'r-râ'îk şerhu Kenzi'd-dekâik*. nşr. Zekeriyâ Umeyrat. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 2. Basım, 1434/2013.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-ĥadîr li'l-'âcizi'l-fakîr*. thk. Abdürrezzak Gâlib el-Mehdi. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1. Basım, 1424/2003.
- İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî. *Ĝunyetü'l-mütemellî fi şerhi Münyeti'l-muşallî*. thk. Muhammed Said Enver el-Müzâhiri. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiyye, 1. Basım, 1441/2020.

- Kaplan, İlyas. "Hanefi Mezhebinde Muteber Kaynaklar ve Mezhep İçi Tercihin İşleyişi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 18 (2011), 311-324.
- Karaman, Hayreddin v.dğr. *Kur'an Yolu Tefsiri*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 7. Basım, 1442/2020.
- Karaman, Hayreddin. "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/16-18. İstanbul: TDV Yayınları, 1417/1996.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 8. Basım, 1432/2011.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mesûd b. Ahmed. *Bedâi'u's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*. thk. Ali Muhammed Muavvid. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2. Basım, 1407/1986.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemül-mü'ellifin*. 4 Cilt. Beyrut: Risâle Yayınları, 1. Basım, 1414/1993.
- Kocabaş, Savaş. *el-Mesâ'il elletî ihtelefe fihâ eimmetü'l-Hanefiyyetü's-selâse fi fihû'l-ibâdât*. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1. Basım, 1442/2020.
- Koçak, Zeki. *Fetvâ Usûlü*. nşr. Fikret Güneş. Erzurum: Zafer Yayınevi, 1. Basım, 1442/2020.
- Mantran, Robert. "Hama". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/396-398. İstanbul: TDV Yayınları, 1418/1997, XV.
- Mergînânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî. *el-Hidâye*. thk. Muhammed Adnan Dervîş. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-erkam, 1. Basım, 1420/1999.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li-ta'îlî'l-Muhtâr*. thk. Mahmud Ebû Dakîka. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1. Basım, 1434/2012.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Guneymî ed-Dımaşkî. *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*. thk. Abdürrezzak el-Mehdi. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1434/2012.
- Midillili Mevkûfâtî Mehmed Efendi. *Mültekâ Tercümesi*. nşr. Ahmet Davudoğlu-Zülkarneyn Tatlılı-Şevket Gürel. 4 Cilt. İstanbul: Saadet Yayınevi, 1986.
- Molla, Abdullah b. Muhammed. *el-Kevâşifü'l-celiyye an mustelehâtî'l-Hanefiyye*. Ahsâ: Matbaati'l-Ahsâi'l-hadîse, 1425/2004.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifin b. Nûriddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-Câmi'i's-şagîr*. 6 Cilt. Beyrut: Darü'l-ma'rife, 2. Basım, 1391/1972.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Kenzü'd-dekâ'ik'*. thk. Said Bektaş. Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1433/2011.
- Onur, Mehmet. "İmam Kâsânî ve "Bedâi'u's-Sanâi" Adlı Eseri Üzerine Metodolojik Bir İnceleme". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2/2 (2015), 127-149.

- Orazov, Orazsahet. “Hanefi Fıkıh Edebiyatının Tasnifi: Kınalızâde Ali Çelebi’nin Risâle fî Beyâni’l-İstîlâhâtîl-Mütedâvilât fî Kütübî’l-Fıkh Adlı Risalesinin Tahlili, Tahkiki ve Çevirisi”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 37 (2021), 365-396.
- Osmânî, Muhammed Takî. *Usûlu’l-iftâ fi’l-mezhebi’l-Hanefî*. Karaçi: Câmîatü Dârü-lulûm, 1414/1992.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Âlimleri*. Ankara: TDV Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Raymond, Andre. “Kahire”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/175-179. İstanbul: TDV Yayınları, 1422/2001.
- Rızâ Hân Birelvî, Ahmed. *et-Ta’lîkât’ür-rıdeviyye ale’l-Hidâye ve şürûhuhâ*. thk. Muhammed Kâşif Selim el-Atârî el-Medenî. Beyrut: Dârü’l-kütübü’l-ilmîyye, 1. Basım, 1442/2021.
- es-Sabûnî, Ahmed b. İbrahim. *Tarîhu Hama*. Kahire: Hindawi Yayınları, 1. Basım, 1435/2014.
- Sadrüşşerîa, es-Sânî Ubeydullâh b. Mes’ûd b. Tâcişşerîa Ömer el-Evvel Ubeydillâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî. *en-Nuqâye’ muhtaşarü’l-Vikâye*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü’l-kütübü’l-ilmîyye, 1. Basım, 1439/2017.
- es-Sekkâf, Alevî b. Abdülkadir v.dğr. *Hizânetü’l-kütüb*. “Kütübü’l-fıkh”. www.dorar.net. (erişim tarihi: 06.05.2022)
- Semerkandî, Ahmed b. Muhammed el-Hüseynî. *Muînü’l-ümme âlâ ma’rifeti’l-vifâk ve’l-hilâf beyne’l-e’imme*. thk. Muhammed Hasan İsmail. 2 Cilt. Beyrut: Dârü’l-kütübü’l-ilmîyye, 1. Basım, 1429/2008.
- Semerkandî, Ebü’l-Leys İmâmü’l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî. *‘Uyûnü’l-mesâ’il*. thk. Selahaddin en-Nâhî. Bağdat: Matbaatü Esad, 1. Basım, 1386/1966.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. Fihrist haz. Halil el-Meys. 31 Cilt. Beyrut: Dârü’l-mâ’rife, 1. Basım, 1989.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü’l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Mebsût*. Mustafa Cevat Akşit (ed.). çev. Soner Düman-Osman Güman v.dğr. 31 Cilt. İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, 5. Basım, 1444/2022.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu’t-türâşi’l-‘Arabî*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. 4 Cilt. Riyad: İmam Muhammed b. Suûd İslâm Üniversitesi, 1. Basım, 1412/1991.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Hamevî, Ahmed b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/456-457. İstanbul: TDV Yayınları, 1418/1997.
- Sindî, Rahmetullâh b. Abdillâh b. İbrâhîm el-Ömerî el-Medenî. *Rîsâle fî hükmi’l-ıktidâ’i bi’l-muḥâlif fi’l-mezheb*. thk. Ahmed Mansur eş-Şebîb el-Cebûrî. Beyrut: Dârü’l-müktebes, 1. Basım, 1440/2018.

- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî. *Neylû'l-evtâr şerhu Münteķa'l-ahbâr*. thk. İsameddin es-Sababetî. 9 Cilt. Kahire: Dârü'l-hadîs, 1. Basım, 1413/1992.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan b. Ferkad. *el-Asl*. thk. Mehmet Boynukalın. 12 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1. Basım, 1433/2012.
- Şeyh Nizâm v.dğr. *el-Fetâva'l-Hindiyye*. thk. Abdüllatif Hasan Abdurrahman. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2. Basım, 1442/2020.
- Şeyhîzâde Abdurrahman. *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mülteķa'l-ebhur*. thk. Mehmet Talu v.dğr. 4 Cilt. İstanbul: Tereke Yayınları, 1. Basım, 1436/2010.
- Şürünbülâlî, Ebû'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî el-Vefâî el-Mısırî. *Nürü'l-îzâh ve necâtü'l-ervâh*. thk. Muhammed Enîs Meherât. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1. Basım, 1425/2004.
- Şürünbülâlî, Ebû'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî el-Vefâî el-Mısırî. *Merâķı'l-felâh bi-İmdâdi'l-fettâh*. thk. Nuaym Zerzûr. Beyrut: el-Mektebetü'l-asriyye, 1. Basım, 1425/2004.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerhu Meâni'l-âsâr: Hadislerle İslâm Fıkhi*. çev. M. Beşir Eryarsoy. 6 Cilt. İstanbul: Beka Yayınları, 1. Basım, 1429/2008.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl ed-Dûkâtî. *Hâşiye 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 12 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1. Basım, 1438/2016.
- Tayyar, Abdullah. *es-Salâtü vasfun mufassal*. Riyad: Medârü'l-vatan, 10. Basım, 1425/2004.
- et-Tehânevî, Zafer Ahmed b. Latîf el-Osmânî. *İ'la'ü's-sünen*. thk. Muhammed Takî el-Osmânî. 22 Cilt. Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1418/1967.
- Uğur, Seyit Mehmet. *Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Tercih ve Usûlü*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Darü sader, 2. Basım, 1397/1993.
- Yaman, Ahmet. *Fetvâ Usûlü ve Âdâbı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1. Basım, 1439/2017.
- Yaran, Rahmi. "Siğnâki". *TDV Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/164. İstanbul: TDV Yayınları, 1430/2009.
- Zeylâî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus es-Sûfî el-Bârîf. *Tebyînü'l-hakâ'ik Şerhu Kenzü'd-deķâ'ik*. thk. Ahmed Azv İnâye. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 2. Basım, 1443/2021.

- Zihni Efendi, Mehmed. *Nîmet-i İslâm*. nşr. Muzaffer Ozak. İstanbul: Salah Bilici Yayınevi, 3. Basım, 1438/2016.
- Zirikî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. *el-A'âm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-ilm, 15. Basım, 1396/2002.
- Zuhayli, Muhammed Mustafa. *el-Vecîz fi uşûli'l-fıkh*. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-hayr, 2. Basım, 1427/2006.
- Zuhayli, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhu*. 10 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-fıkr, 4. Basım, 1432/2011.
- Zuhayli, Vehbe. *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*. Saraç, Emin (ed.). çev. Ahmet Efe v.dğr. 10 Cilt. İstanbul: Risale yayınları, 2. Basım, 1413/1992.